

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστεως τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου.

Μία συμβολὴ στὴν ἀγωγή καὶ τὴν ἐκπαίδευση
μὲ τὴν ἀρωγὴ τῶν λόγων τοῦ ὁσίου Πορφυρίου Καυσοκαλυβίτου

ΜΑΡΙΟΥ ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ*

Πρόλογος

Ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ χαρὰ, τὸ φῶς τὸ ἀληθινό, ἡ εὐτυχία... Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ πᾶν. Αὐτὸς εἶναι ἡ ἀγάπη μας, αὐτὸς ὁ ἔρωτάς μας. Εἶναι ἔρωτας ἀναφαιρέτος ὁ ἔρωτας τοῦ Χριστοῦ. Ἐκεί πηγάζει ἡ χαρὰ...

Αὕτη εἶναι ἡ θρησκεία μας. Ἐκεῖ πρέπει νὰ πᾶμε. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ Παράδεισος, παιδιὰ μου. Τί εἶναι Παράδεισος; Ὁ Χριστὸς εἶναι. Ἀπὸ δῶ ἀρχίζει ὁ Παράδεισος. Εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο· ὅσοι ἐδῶ στὴ γῆ ζοῦν τὸν Χριστό, ζοῦν τὸν Παράδεισο. Ἔτσι εἶναι πού σας τὸ λέω. Εἶναι σωστό, ἀληθινὸ αὐτό, πιστέψτε με! Ἔργο μας εἶναι νὰ προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε ἓνα τρόπο νὰ μποῦμε μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Δὲν εἶναι νὰ κάνεις τὰ τυπικά. Ἡ οὐσία εἶναι νὰ εἴμαστε μαζί μὲ τὸν Χριστό. Νὰ ξυπνήσει ἡ ψυχὴ καὶ ν' ἀγαπήσει τὸν Χριστό, νὰ γίνῃ ἀγία. Νὰ ἐπιδοθεῖ στὸ θεῖο ἔρωτα. Ἔτσι θὰ μᾶς ἀγαπήσει κι Ἐκεῖνος. Θὰ εἶναι τότε ἡ χαρὰ ἀναφαιρέτη. Αὐτὸ θέλει πιὸ πολὺ ὁ Χριστὸς, νὰ μᾶς γεμίζει ἀπὸ χαρὰ, διότι εἶναι ἡ πηγὴ τῆς χαρᾶς. Αὕτη ἡ χαρὰ εἶναι τὸ δῶρο τοῦ Χριστοῦ. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ χαρὰ θὰ γνωρίσουμε τὸν Χριστό. Δὲν μποροῦμε νὰ τὸν γνωρίσουμε, ἂν Ἐκεῖνος δέ μας γνωρίσει. Πῶς τὸ λέει ὁ Δαβὶδ: «Ἐάν μὴ Κύριος οἰκοδομήσῃ οἶκον, εἰς μάτην ἐκοπίασαν οἱ οἰκοδομοῦντες· ἐάν μὴ Κύριος φυλάξῃ πόλιν, εἰς μάτην ἠγρύπνησεν ὁ φυλάσσων»¹.

Αὐτὰ ἡ ψυχὴ μας θέλει νὰ ἀποκτήσει. Ἄν προετοιμαστοῦμε ἀνάλογα, ἡ χάρις θὰ μᾶς τὰ δώσει².

---

* Ὁ Μάριος Κουκουνάρας - Λιάγκης εἶναι Λέκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν.

1. Ψαλμ. 126,1.

2. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Βίος καὶ Λόγοι*, Χανιά 2003.

Ὁ λόγος τοῦ ὁσίου Πορφυρίου περὶ θείου ἔρωτος προλογικά μᾶς μεταφέρει στὸν πυρήνα τοῦ θέματος, πὺν εἶναι ἡ ἐξήγηση τοῦ πῶς, πότε καὶ γιατί γεννιέται καὶ ἀναπτύσσεται ἡ θρησκευτικὴ πίστις στὸν ἄνθρωπο. Ἐπιστημονικὲς μελέτες καὶ ἔρευνες μᾶς βοηθοῦν νὰ εἰσχωρήσουμε πιά σὲ βάθος στὰ ἔσω τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπιρροὴ τῶν ἔξω καὶ νὰ δαμάσουμε λογικά τὴν ἀλήθεια πὺν πηγάζει στὸν καθένα, πὺν βιώνει εὐχαριστιακά τὸν Θεό. Σὲ μία τέτοια, ἐν Χριστῷ καὶ ἐν κοινωνίᾳ ζωῆ κάθε θεωρία καὶ ἀντίληψη τοῦ κόσμου ἀνακαινίζεται μέσα στὴν εὐχαριστιακὴ θεώρηση τοῦ κόσμου³. Ὁ ὁσίου Πορφύριος περιγράφει –ἀποκαλύπτοντας– τίς δύο αὐτὲς διαδρομὲς προσέγγισης καθεθε θέματος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Βούληση καὶ λογικὴ ἀπὸ τὴ μία, πὺν ὁδηγοῦν στὴ γνῶση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, δωρεὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ.

Σὲ αὐτὴ τὴ συνάφεια θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀναλύσουμε τὸ θέμα μας καταγράφοντας, ὅπωςδὴποτε, ὅ,τι οἱ ἐπιστῆμες κομίζουν στὴ σύγχρονη σκέψη καὶ παράλληλα νὰ διατείνουμε τὴ μεταμόρφωση τῶν πάντων ὑπὸ τὸ «Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ ὁ κόσμος οὐ δύναται λαβεῖν, ὅτι οὐ θεωρεῖ αὐτό, οὐδὲ γινώσκει αὐτό»⁴, ὅπως ἔχει βιωθεῖ καὶ καταγραφεῖ στὴν ἀγιότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν δὲν ἀκολουθήσουμε τὴν κατάφαση στὸν λόγο ὑπὸ τὸν Λόγον, θὰ περιοριστοῦμε εἴτε σὲ μία παρουσίαση τῆς μελέτης τῆς σύγχρονης ἐσωτερικότητας καὶ πνευματικότητας, πὺν ἀφορᾷ ὅλες τίς θρησκείες – καὶ τὸν Χριστιανισμό κατὰ τὸν π. Ἀλέξανδρο Σμέμαν, ὅταν «δὲν ὑπάρχει μία γνήσια κατανόηση τῆς Εὐχαριστίας»⁵, εἴτε στὴν ἰδεαλιστικὴ εἰδωλοποίηση τῆς ἀποξένωσης ἀπὸ τὸν κόσμο καταργώντας τὴν ὀλιστικὴ θεώρηση αὐτοῦ, κατὰ τὴν ὁποία «καμιά ἀπὸ τίς οὐσιώδεις διαστάσεις τῆς δημιουργίας, οὔτε ὁ κόσμος, οὔτε ὁ ἄνθρωπος..., οὔτε ἡ ἱστορία, οὔτε ἡ ἐσχολογία»⁶ δὲν παραβλέπονται⁷. Γιὰ αὐτὸ θὰ προχωρήσουμε συνδυάζοντας καὶ δίχως νὰ συγχέουμε τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη μὲ τὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία μὲ σκοπὸ νὰ ἐκφραστεῖ ἡ σχέση τοῦ Λόγου μὲ τὴν ἐκφραση τοῦ λόγου στὴν ἐπιστῆμη ἐπιχειρώντας ἔτσι μία ὀλιστικὴ ἀνθρωποκεντρικὴ θεώρηση τῆς ὄντολογίας καὶ γνωσιολογίας⁸. Πιὸ ἀπλά, θὰ παρουσιάσουμε ὅλες

3. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ Κ., *Τὸ ἦθος τῆς ἐλευθερίας*, Ἀθήνα 1997, σ. 22.

4. *Ἰω. 14,17*.

5. Βλ. ΣΜΕΜΑΝ Α., *Ἡμερολόγιο*, μτφρ. Ἰ. Ροηλίδης, Ἀθήνα 2002, σ. 516.

6. Βλ. ὅπ.π., σ. 138.

7. ΣΤΑΜΟΥΛΗ Χ., *Ἄσκηση αὐτοσυνειδησίας*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 75 κ.ἐξ.

8. ΝΗΣΙΩΤΗ Ν., *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ φιλοσοφικὴ θεολογία. Σκέψεις ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς θεώσεως τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ συστηματικῇ θεολογίᾳ*, Ἀθήνα 1965, σ. 46.

τις απόψεις για τὸ θέμα μας, ὄχι ἀποδεχόμενοι ἢ ἀπορρίπτοντας ὄ,τι εἶναι συμφέρον ἢ τὸ ἀντίθετο, ἀλλὰ εὐρισκόμενοι σὲ διάλογο, ὅπως οἱ πατέρες, θεολόγοι ἀπὸ ὅλη τὴν οἰκουμένη καὶ ἡ καινὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ἔχουν δείξει. «Οὐδὲν τῆς γνώσεώς ἐστι τιμιώτερον· ἢ γὰρ γνώσις φῶς τῆς ψυχῆς· τὸ ἔμπαλιν ἢ ἄγνοια σκότος»⁹. Ἀρωγὸς μας ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ ὁσίου Πορφύριου (1906-1991), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν καταγραφή σημειώσεων καὶ ἠχογραφήσεων δύο μοναχῶν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Χρυσοπηγῆς Χανίων. Ὅτι ὁ ὁσιος δὲν δημοσιοποίησε σχεδὸν κανένα γραπτὸ κείμενο καὶ ὅτι οἱ λόγοι του ἀποτελοῦν μαρτυρίες αὐτήκοων καὶ αὐτοπτῶν δὲν ἀντιμετωπίζεται στὸ παρόν, διότι, ὅπωςδήποτε, ἐγείρει φιλολογικὰ ζητήματα ἐρμηνείας καὶ ἀνάλυσης¹⁰.

1. Εἰσαγωγή

Διανύουμε ἤδη τὴ δευτέρη δεκαετία τῆς τρίτης χιλιετίας μετὰ Χριστόν. Δὲν εἶναι παράδοξο νὰ διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ὄ,τι ἴσχυε ἀμφισβητεῖται καὶ ἐπαναπροσδιορίζεται. Καὶ στὴ φράση «ὄ,τι ἴσχυε» δὲν περιλαμβάνονται μόνο πολλὰ ἀπὸ τὴν παράδοση, ποὺ ἔχουν ἤδη κριθεῖ στὴν ἐποχὴ τῆς νεωτερικότητας, ἀλλὰ καὶ σύγχρονες κατακτήσεις καὶ καταστάσεις, ποὺ ἔχουν περάσει σὲ φάση κριτικῆς, π.χ. ἡ νεωτερικὴ κατάκτηση τοῦ «ἐθνικοῦ κράτους». Παρόλο ποὺ στὴν πλειοψηφία τοῦ κόσμου ἡ παγκοσμιοποίηση κατέχει ἀρνητικὸ πρόσημο, ἐπειδὴ θεωρεῖται παράγοντας διαλυτικὸς καὶ ἀποπροσανατολιστικὸς γιὰ τὴν κοινωνικὴ συνοχὴ καὶ τὴν προσωπικὴ ὀλοκλήρωση, δὲν παύει ἀποδεδειγμένα νὰ ἐπηρεάζει τοὺς θεσμούς, ὅπως τοῦ Κράτους, τῆς Θρησκείας καὶ τῆς Ἐκπαίδευσης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ γενικότερα.

Ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, ἡ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη ἐνὸς νέου, σήμερα, ἐνῶ δὲν διαφέρει καθόλου κατὰ τὴ βιολογικὴ τῆς πορεία σὲ κάθε ἄνθρωπο, ἔχει πολὺ διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ στὴν πνευματικὴ τῆς πορεία ὄχι μόνο σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ σὲ σύγκριση τῶν σύγχρονων ἀνθρώπων μεταξύ τους. Παράγοντες, ὅπως ὁ τόπος, ἡ θρησκεία, τὸ ἔθνος, τὸ κράτος, οἱ κοινότητες, ἡ οἰκογένεια, τὸ κάθε ἀνθρώπινο πρόσωπο ἐπηρεάζουν δυναμικὰ τὴν ἀνάπτυξη

9. Βλ. ἸΩΑΝΝΗ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ Γνώσεως*, PG 94, 529A.

10. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Θ. Ν., Ὁ ἓνας ἰσχυαστὴς τοῦ Ἁγίου Ὁρους στὴν καρδιά τῆς πόλης: π. Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, *Σύναξη* 117 / Ἰανουάριος-Μάρτιος 2011, σσ. 50-67.

καί τὴν πορεία πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση, πού εἶναι μία συνεχῆ διαδικασία μὲ πολλά τέρατα καὶ ἀρχές. Ἡ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου θεωρεῖται ἓνα ἔργο πολὺπλοκο καὶ ἀποτέλεσμα πολλῶν ἀλλαγῶν. Συνεχεῖς ἀλλαγές διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλη, ἐνῶ ἡ ψυχικὴ ἀνάπτυξη παρακολουθεῖ τὶς σωματικὲς ἀλλαγές, οἱ ὁποῖες προηγοῦνται. Ἄλλωστε οἱ δεύτερες εἶναι πιὸ ἐμφανεῖς καὶ σαφεῖς ἀπὸ τὶς πρώτες καὶ γιὰ αὐτὸ διαπιστώνονται πιὸ εὐκόλα, π.χ. ἡ εἴσοδος τοῦ ἀνθρώπου στὴν περίοδο τῆς ἡβης – εἶναι φανερὴ γιὰ τὸ σῶμα ἀλλάζει. Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη, ὅμως, εἶναι περισσότερο μιὰ ἐσωτερικὴ διαδικασία, ἡ ὁποία δὲν διαπιστώνεται εὐκόλα. Ἔτσι, εἶναι κατάδηλο ὅτι ἡ μελέτη τῆς θρησκευτικῆς ἀνάπτυξης καὶ πολὺ περισσότερο τῆς ἀνάπτυξης καὶ ἐξέλιξης τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, ἐφόσον δὲν περιορίζεται μόνο στὰ ἐξωτερικὰ καὶ τυπικὰ χαρακτηριστικά, π.χ. τὴ δήλωση κάποιου ὅτι εἶναι Χριστιανὸς Ὁρθόδοξος ἢ τὸν Ἐκκλησιασμό, δὲν εἶναι εὐκόλο ἔργο γιὰ καμία ἐπιστήμη.

2. Ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς πίστεως

Οἱ ἐπιστήμες μελετοῦν τὴν πνευματικότητα ὡς στοιχεῖο τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου, πού τὸν ὠθεῖ στὴν ἀναζήτηση τοῦ νοήματος στὴ ζωὴ ὑπερβαίνοντας τὸν ἑαυτό του καὶ ἔχοντας μιὰ ὑπερβατολογικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς¹¹. Ἡ θρησκευτικότητα πηγάζει ἀπὸ τὴ σύνδεση αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς πνευματικῆς ἀναζήτησης μὲ μιὰ θρησκεία. Ἡ πνευματικότητα γιὰ ὅλους τελικὰ εἶναι ἀναγκαία συνθήκη τῆς θρησκευτικότητος, ἀλλὰ δὲν ἰσχύει τὸ ἀντίστροφο.

Στὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἡ θρησκευτικότητα ἀναφέρεται ὡς φαινόμενο, τὸ ὁποῖο συγκροτεῖται ἀπὸ τὴν ἔμμεση σχέση θεοῦ-ἀνθρώπινου, πού ἔχει ἀφετηρία στὴν πίστη, ἡ ὁποία κλιμακώνεται σὲ ὁμολογία, θεολογία καὶ δόγμα, διατυπώνεται σὲ λατρεία (ιερατεῖο, ναός, προσκύνημα, μονή, ἐορτή/νηστεία, τελετουργία/ὑμνολογία κ.λπ.) καὶ κορυφώνεται στὴν ἠθικὴ (νόμος, ἦθος κ.λπ.). Ἀκόμη, στὴ συνάφεια αὐτὴ περιγράφεται ἡ θρησκευτικὴ-πνευματικότητα (ὁ ὅρος θρησκευτικὴ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ γιὰ τὴ διαφοροποίηση ἀπὸ τὴ γενικότερη ἐγγενῆ πνευματικότητα), ἡ ὁποία συνίσταται ἀπὸ τὴ μυστικὴ ἄμεση σχέση (ἐμπειρία, βίωση, θεωρία, παράδοση, θεολογία) θεοῦ-ἀνθρώπινου¹². Ἡ θρησκευτικὴ πίστη, πάλι, ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς θρησκευτικότητος καὶ ἔκφραν-

11. SOKOLOWSKI R., *Introduction to Phenomenology*, Cambridge 1999.

12. ΜΠΕΓΖΟΥ Μ., *Ψυχολογώντας τὴ θρησκεία*, Ἀθήνα 2011, σ. 138.

σή της. Θα μπορούσαμε να τη συνδυάσουμε με την ύπαρξη των φαινομένων της ουσιαστικής θρησκευτικότητας και έξωτερικης θρησκευτικότητας. Είναι σαφές ότι στη δεύτερη περίπτωση υπερεργεί ο τύπος και η προσοχή του υποκειμένου στον έαυτο ένω στην πρώτη ένεργεί ή πίστη στη θρησκεία, πού άπαντά στα ύπαρξιακά έρωτήματά του για τη ζωή¹³.

2.1 Ψυχολογία

Γενικότερα ή γέννηση και ή ανάπτυξη της θρησκευτικότητας του παιδιού εξετάζονται από διάφορες έπιστήμες, όχι ανεξάρτητα. Η ψυχολογία και ιδιαίτερα ή γνωστική και έξελικτική ψυχολογία έχουν αναδείξει τó θέμα με έρευνες και μελέτες πού μās βοήθησαν να γνωρίσουμε καλύτερα τόν αναπτυσσόμενο ψυχικό όργανισμό και τούς παράγοντες πού έπιδρούν και προσδιορίζουν τήν ανάπτυξη. Δέν είναι μόνο οί έσωτερικές δυνάμεις πού συνδέονται και με τήν κληρονομικότητα και συνοδεύουν τόν άνθρωπο από τή σύλληψη του, αλλά και οί έξωτεροι παράγοντες του περιβάλλοντος, φυσικοί και κοινωνικοί πού συνεισφέρουν κατά πολύ. Τó θέμα, πού άπασχολεί τούς έπιστήμονες, είναι βασικά μέχρι ποιό βαθμό τó έμφυτο ή τó έπίκτητο καθορίζουν τή συγκρότηση της προσωπικότητας του ανθρώπου¹⁴. Είναι σίγουρο ότι τó ανθρώπινο πρόσωπο ως όλον και κάθε έκφρασή του, όπως ή θρησκευτικότητά του, δέν νοείται ανεξάρτητα από τὰ κληρονομικά του έφόδια αλλά και τις έπιρροές από τó φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Η παραδοχή αυτή από τήν αρχή μās οδηγεί σε εκείνους τούς παράγοντες πού διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της θρησκευτικότητας και της πίστης, τούς κοινωνικοπολιτιστικούς, δηλαδή, παράγοντες, όπως είναι τó τοπικό, θρησκευτικό, οίκογενειακό, σχολικό και φιλικό περιβάλλον του καθένα.

Πριν από όλα όμως, τó θέμα είναι αν ή αναζήτηση του θείου είναι φυσική ροπή του ανθρώπου και πώς συντελείται ή ανάπτυξη και ή έξέλιξη του θρησκευτικού συναισθήματος; Ανάλογα με τις άπαντήσεις πού δίνονται καθορίζεται και ó βαθμός παρέμβασης της γονεϊκής άγωγής και κάθε άλλου είδους άγωγής και έκπαίδευσης στην καλλιέργεια της θρησκευτικότητας και συγκεκριμένα της πίστης. Γι' αυτό μās ενδιαφέρει άμεσα να αναζητήσουμε τις θεωρίες πού άπαντούν στα παραπάνω.

---

13. WEST W., *Psychotherapy and Spirituality: Crossing the line between therapy and religion*, London 2000, σ. 14. ALLPORT G. W. & ROSS J. M., Personal religious orientation and prejudice, *Journal of Personality and Social Psychology* 5/1967.

14. ΚΡΑΣΑΝΑΚΗ Γ., *Ψυχολογία παιδιού και έφήβου*, Ηράκλειο 2003, σσ. 77-79.

Στά «θρησκευτικά βιώματα» ὁ Rudolf Otto (1869-1935) προσδίδει δυὸ χαρακτηριστικὰ πὸν ἐξηγοῦν τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ «Ἅγιο», τὰ «μυστήρια» τοῦ τρόμου καὶ τῆς γοητείας καὶ τὸ «φρικιαστικό» καὶ «σαγηνευτικό»¹⁵. Ὁ ἄνθρωπος συναισθάνεται τὸν Θεὸ ὡς κάτι ἄλλότριο, ὑπερκόσμιο καὶ ὑπερέχον, ὡς ἓνα ἀπρόσωπο μυστήριο. Καὶ γιὰ αὐτὸ τοῦ προκαλεῖ θαυμασμό καὶ κατάπληξη, γοητεία καὶ σαγήνη. Ἐνα τέτοιο μυστήριο ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ ἄλογο μέρος τῆς ψυχῆς, πὸν ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν Θεό, τὴν ἀνώτερη γνωστικὴ δύναμη νὰ αισθάνεται. Ἡ θρησκευτικὴ ὁρμὴ εἶναι ἀκριβῶς ἓνα ξεχωριστό «φυσικὸ συναίσθημα» γιὰ τὸν Otto πὸν ἀποπειράται νὰ γνωρίσει τὸ «Ἅγιο»¹⁶. Πρόκειται γιὰ τὴ «φυσικὴ γνῶσις» τοῦ Πέτρου Δαμασκηνοῦ¹⁷, τὴ δημιουργικὴ πορεία στὴν αὐτογνωσία καὶ τὴν ἐσωτερικὴ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου «νὰ γνωρίζει» σύμφωνα καὶ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη. Νὰ φτάνει στὴ γνῶση τοῦ Θεοῦ ὡς «κατ' εἰκόνα» ἐλεύθερο καὶ αὐτεξούσιο δημιουργήμα, σύμφωνα μὲ τὸν Ἄπ. Παῦλο (Γαλ. 5,1, Γαλ. 5,13, Ρωμ. 8, 15-17).

Ἡ φυσικὴ κίνηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς νὰ ἀποκτήσει ἐλεύθερα γνῶση Θεοῦ ὡς βασικὸ στάδιο τῆς πίστεως γίνεται στὸν Χριστιανισμό ἐμπειρία καὶ ζωή¹⁸ καὶ στὶς ἐπιστῆμες θρησκεία. Γιὰ τὸν Paul Tillich (1886-1965) ἡ πίστη ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς θρησκείας, χωρὶς ὅμως νὰ ἰσχύει τὸ ἀντίστροφο¹⁹. Ἡ μὴ θρησκευτικὴ δὲν σημαίνει ἔλλειψη πίστεως, ἀλλὰ προσανατολισμὸ τῶν προσωπικῶν ἀξιῶν κάποιων ἀνθρώπων, πὸν γιὰ αὐτοὺς ἔχουν ὑψιστὴ καὶ μοναδικὴ σημασία («θεμελιώδης ἀναφορὰ» ἢ «ἔσχατη ἔγνοια») σὲ μὴ θρησκευτικὴς πηγές. Πρόκειται γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐπιλογή τοῦ καθενὸς νὰ καθορίζει τὴ ζωὴ του καὶ νὰ δίνει νόημα στὶς πράξεις μὲ αὐτὲς τὶς ἀξίες πὸν ξεπερνοῦν καὶ τὸν ἴδιο ἀκόμη. Εἶναι ἓνα ὑπαρξιακὸ θέμα, πὸν καθορίζει τὸ εἶναι τοῦ ἀτόμου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο μιᾶς θρησκείας. Ἀποτελεῖ περισσότερο μιὰ «θεμελιώδη ἀναφορὰ» ἢ «ἔσχατη ἔγνοια» τῆς ὑπαρξῆς του. Γεννιέται, βέβαια, τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ δώσει ἀπαντήσεις στὶς ὑπαρξιακὲς ἀναζητήσεις ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ πλαισίου του καὶ τῶν θρησκευτῶν πὸν τὸ καθορίζουν²⁰.

15. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε., Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Rudolf Otto, *Θεολογία* ΝΗ(2)/1987, σσ. 249-259.

16. ΜΑΚΡΑΚΗ Μ. Κ., *Ψυχολογία τῆς θρησκείας*, Ἀθήνα 1999, σσ. 89-93.

17. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Φιλοκαλία Γ'*: 7, 13-17.

18. SCHMEMANN Α., *Γιὰ νὰ ζήσει ὁ κόσμος*, μτφρ. Λορεντζάτος Ζ. Ἀθήνα 2010[1964], σ. 28.

19. TILlich P., *Dynamics of faith*, New York 1957.

20. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., *Πίστη καὶ Χριστιανικὴ Ἄγωγή: ἡ θεωρία τῶν σταδίων ἀνάπτυξης τῆς πίστεως τοῦ James W. Fowler*, Ἀθήνα 2005, σσ. 48-53.

Ἡ ψυχαναλυτικὴ ἐρμηνεία τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος εἶναι ἡ πιὸ διαδεδομένη. Ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Sigmund Freud (1856-1939), ὁ Alfred Adler (1870-1937) καὶ ὁ Carl Jung (1875-1961), ὑποστηρίζουν ὁ πρῶτος ὅτι ἡ θρησκεία στὸν ἄνθρωπο πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐξιδανίκευση τῆς ἐνστικτώδους ἐρωτικῆς ὁρμῆς του, ἡ ὁποία μεταμορφώνεται σὲ θρησκευτικότητα καὶ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ, πού ὑποκαθιστᾷ τὸν ἰδανικὸ πατέρα, ὁ δεύτερος ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι σκοπὸς τοῦ κάθε ἀνθρώπου, ἀφοῦ ὅλοι προσπαθοῦν ἐξαιτίας τοῦ συναισθήματος τῆς μειονεξίας νὰ πραγματώσουν τὸ ἰδανικὸ στὴ ζωὴ τους, τὴν τελειώσή τους καὶ ὁ τρίτος ἐξηγεῖ τὴν πίστη στὸν Θεὸ ὡς τὴν ἐνοποίηση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἀρχέτυπο συλλογικὸ ἀσυνείδητο, τὸ ὁποῖο ἐξατομικεῖ, γιὰ νὰ γίνῃ «Θεός-στὸν-ἄνθρωπο»²¹.

Ἀντιλαμβανόμενος ὁ Erich Fromm (1900-1980) τὴν περιορισμένη ὀπτική τῆς ψυχανάλυσης ἐρμήνευσε τὴ θρησκευτικὴ πίστη ὡς ἀναζήτηση ἑνὸς καταφυγίου, πού ὑπηρετεῖ τὴν παιδικὴ ἐπιθυμία νὰ παραμείνῃ κανεὶς δεμένος μὲ προστατευτικὰ πρόσωπα. Ἔτσι, ἡ ὑπότασσεται σὲ ἕνα ἐξουσιαστικὸ Θεὸ ἢ ἀναπτύσσει ἐσωτερικὰ τὴ δύναμή του θέτοντας τὴν ἀνθρώπινη δυνατότητα στὸ ἐπίκεντρο. Κατὰ τὸν Fromm ἡ δεύτερη, ἡ ἀνθρωπιστικὴ θρησκεία βρῆκε τὴν ἐκδήλωσή της στὸν μυστικισμό²².

Ὁ φιλόσοφος, φυσικὸς καὶ ψυχολόγος Jean Piaget (1896-1980) στηριζόμενος σὲ δικές του ἔρευνες ὑποστηρίζει ὅτι τὸ παιδί θεοποιεῖ τοὺς γονεῖς του δημιουργώντας τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ γονεῖς του ὑπερέχουν, σὲ τέτοιο σημεῖο πού νὰ τοὺς θεωρεῖ πανταχοῦ παρόντες, θεοὺς δηλαδή. Τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα οἰκοδομεῖται κονστρουκτιβιστικὰ ἀκριβῶς σὲ αὐτὴν τὴν πρώτη ἀντίληψη, ἡ ὁποία γεννᾷ τὸ συναίσθημα τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τοὺς μεγαλύτερους, πού περικλείει συγχρόνως ἀγάπη καὶ φόβο. Ὅσο μεγαλώνει τὸ παιδί ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τίθεται ὑπὸ κριτικῆ. Ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν 6 ἀμφισβητεῖται, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κλονίζεται ριζικὰ ἡ πίστη στὴν παντοδυναμία τῶν γονιῶν. Ὅσο, ὅμως, μειώνεται ἡ ἐμπιστοσύνη του στοὺς γονεῖς, ἀρχίζει σταδιακὰ νὰ πιστεύει ὅτι μόνο ὁ Θεὸς εἶναι παντογνώστης καὶ παντοδύναμος. Ἔτσι, οἱ ιδιότητες τῶν γονιῶν μεταβιβάζονται πλέον στὸν Θεό, τὸν ὁποῖο ἀγαπᾷ καὶ φοβᾶται ὡς κάτι ὑπερφυσικὸ καὶ γιὰ αὐτὸ τὸν σέβεται²³. Βέβαια, γιὰ νὰ ἐπέλθῃ αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη πρέπει νὰ παρέμβῃ ἡ κατάλληλη θρησκευτικὴ ἀγωγή. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ρόλος

21. Βλ. ΝΗΣΙΩΤΗ Ν. Α., *Παραδόσεις ψυχολογίας τῆς θρησκείας*, Ἀθήνα (χ.χ.), σ. 81 & ἐπίσης βλ. ΜΑΚΡΑΚΗ Μ. Κ., *Ψυχολογία τῆς θρησκείας*, Ἀθήνα 1999, σσ. 51-59.

22. FROMM E., *Ψυχανάλυση καὶ θρησκεία*, μτφρ. Α. Μακροῖδη, Ἀθήνα 1974, σσ. 89-93.

23. PIAGET J., *The Child's conception of the world*, Maryland 2007[1923], σ. 389 κ.ἐξ.

της οικογένειας, της Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐκπαίδευσης εἶναι καθοριστικός, ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαῖος. Ἡ τελευταία διαπίστωση θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Piaget ὅτι τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα εἶναι ἐπίκτητο καὶ ὄχι ἐγγενές. Ὁ Ἐμμανουὴλ Περσελῆς ἀναρωτιέται «μήπως ἡ ἀπόδοση τῶν ἰδιοτήτων τῆς παντοδυναμίας, παντογνωσίας, πανταχοῦ παρουσίας κ.λπ. στὸν Θεό, ἀποτελεῖ γλωσσικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἔκφραση τῆς ἐσωτερικῆς πεποίθησης τοῦ παιδιοῦ, τὴν ὁποία δανεῖζεται ἀπὸ τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴν κοινωνικὴ-θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἐνηλίκων;»²⁴. Ἔτσι, νοηματοδοτεῖ τὴν ἀδυσώπητη ἀνάγκη του γιὰ πίστη, πού στὴν περίοδο τῆς ἐφηβείας ἐντείνεται καὶ ἀναζητᾷ ἰσχυρὰ σημεῖα ἀναφορᾶς²⁵.

Στὸ μοντέλο γιὰ τὴ γνωστικὴ ἀνάπτυξη, πού πρότεινε ὁ Piaget, στηρίζονται ἡ πολυδιαδεδομένη θεωρία τοῦ Lawrence Kohlberg καὶ ἡ ἐργασία τοῦ James Fowler γιὰ τὰ στάδια τῆς ἀνάπτυξης τῆς πίστεως. Καὶ οἱ δυὸ ἔχουν ἐπηρεάσει παγκόσμια τὴν ἐκπαίδευση καὶ εἶναι χρήσιμες, γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε πὼς ἀναπτύσσεται ἡ πίστη στὸν νέο.

Γιὰ τὸν Kohlberg²⁶ ὑφίστανται στάδια ἠθικῆς ἀνάπτυξης (Πίν. 1), πού διακρίνονται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἠθικῆς κρίσης, στὸ ὁποῖο ἔχει φτάσει ὁ κάθε ἄνθρωπος. Ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τῆς τιμωρίας καὶ τῆς ὑπακοῆς τὸ παιδί περνᾷ στὸ στάδιο τοῦ πραγματιστικοῦ σχετικισμοῦ, στὸ ὁποῖο ἐπικρατεῖ ἡ πράξη πού πρωταρχικὰ ἱκανοποιεῖ τὴν προσωπικὴ ἀνάγκη του καὶ ἐνέχει τὴν ἀμοιβαιότητα τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ἀνταπόδοσης. Στὸ δεύτερο ἐπίπεδο πρωταγωνιστοῦν πλέον οἱ ἕτεροκαθορισμένες ἀξίες τῆς οικογένειας, τῆς κοινωνίας, τῆς πατρίδας στὶς ὁποῖες τὸ παιδί τείνει νὰ ἀνταποκρίνεται. Ἔτσι, ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ εἶναι αὐτὴ πού ἱκανοποιεῖ τὸν περιγύρο καὶ ἐπιβραβεύεται, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχει προσαρμογὴ σὲ στερεοτυπικὲς ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες στὴ συνέχεια ἐξελίσσονται, στὸ στάδιο τῆς συμμόρφωσης στὸ νόμο καὶ στὴν τάξη, σὲ κανόνες, πού διατηροῦν τὴν εὐρυθμία. Στὸ τρίτο ἐπίπεδο, πιά, ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ διαχωρίζει ἀξίες καὶ ἀρχές, πού γιὰ αὐτὸν εἶναι ἔγκυρες καὶ σημαντικὲς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ τὶς ὁμάδες πού τὶς ἐκπροσωποῦν, ἀλλὰ καὶ τὴ δι-

24. Βλ. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., *Θεωρίες Θρησκευτικῆς Ἀνάπτυξης καὶ Ἀγωγῆς*, Ἀθήνα 2007, σ. 74.

25. ΚΡΙΣΤΕΒΑ Τ., *Αὐτὴ ἡ ἀπίστευτὴ ἀνάγκη γιὰ πίστη*, μτφρ. Τ. Κωνσταντίνου. Ἀθήνα 2011[2005].

26. KOHLBERG L., *Essay on moral development: Vol. 1. The Philosophy of moral development*, San Francisco 1981 & Τοῦ ἰδίου, *Essays on moral development: Vol.2 The psychology of moral development*, ὅπ.π. 1984.

κή του ταύτιση με αυτές. Αντιλαμβάνεται την έννοια της καθολικότητας στις ήθικες αξίες και ξεπερνά την κανονιστική θεώρησή τους. Για παράδειγμα, οί έντολές και οί κανόνες έρμηνεύονται σε καθολικές πανανθρώπινες άρχές, όπως αυτή της έλευθερίας, δικαιοσύνης κ.ά. Η ανάπτυξη αυτή ακολουθεί τά στάδια τής γνωστικής ανάπτυξης, αλλά αποδεδειγμένα δέν έχει ήλικιακά όρια, άν και ή φυσική εξέλιξη ακολουθείται από τή γνωσιακή.

Στάδια Ήθικής ανάπτυξης του Lawrence Kohlberg	
Πρώτο επίπεδο: Προσυμβατικό	Άπό 4 έως 10 χρόνων περίπου
<p>Τά παιδιά ανταποκρίνονται κυρίως στον πολιτισμικό έλεγχο, για να αποφύγουν τήν τιμωρία και να εξασφαλίσουν με αυτό τόν τρόπο ίκανοποίηση.</p> <p>Πρώτο στάδιο: Τιμωρία και ύπακοή. Δέν έχουν ήθικους ένδοιασμούς και ύπακούουν στους κανόνες, για να αποφύγουν τήν τιμωρία.</p> <p>Δεύτερο στάδιο: Άπλοϊκός συντελεστικός συμπεριφορισμός. Ύπακούουν μόνο για τó δικό τους συμφέρον και τή δική τους ίκανοποίηση. «Μέ βοηθάς, σε βοηθάω»=άμοιβαιότητα.</p>	
Δεύτερο επίπεδο: Συμβατικό	Άπό 10 έως 13 χρόνων
<p>Τά παιδιά έπιθυμούν τήν άποδοχή από τά άτομα και τήν κοινωνία. Συμμορφώνονται και ύποστηρίζουν ένεργά τούς κανόνες τής κοινωνίας.</p> <p>Τρίτο στάδιο: Άποδοχή τών άλλων. Έπιζητούν να τούς άποκαλούν «τό καλό παιδί».</p> <p>Τέταρο στάδιο: Σκεπτικό του νόμου. Τους άπασχολεί ή έξουσία και ή διατήρηση τής κοινωνικής τάξης. Πρέπει να κάνουν τó καθήκον, για να είναι σωστοί.</p>	
Τρίτο επίπεδο: Μετασυμβατικό	13 χρόνων και πάνω
<p>Τά παιδιά διαμορφώνουν τόν προσωπικό τους ήθικό κώδικα, δέν προσφεύγουν σε άλλους για ήθικες άποφάσεις.</p> <p>Πέμπτο στάδιο: Ό νόμος δίνει άξία και έννοια στην πράξη. Οί άξίες είναι αυτές που ύποστηρίζονται από νόμους, γιατί είναι άποδεκτές από τó κοινωνικό σύνολο. Μπορούν να αλλάξουν τόν νόμο, άν συγκρούεται με τις ανθρώπινες άνάγκες.</p> <p>Έκτο στάδιο: Η ένήμερωμένη συνείδηση όρίζει τó σωστό. Ένεργούν βάσει τών δικών τους έσωτερικευμένων ήθικών κριτηρίων για τó τί είναι σωστό και τί λάθος. Δέν κάνουν τó σωστό ούτε από φόβο, ούτε για να είναι άρεστοί, ούτε γιατί τó επιβάλλει ό νόμος.</p>	

Πίνακας 1

Δέν λείπει ή κριτική για τά στάδια ήθικής ανάπτυξης και τά κλειστά ήλικιακά πλαίσια, που παρουσιάζει, μέχρι τήν έφηβεία. Η άγωγή που προσφέρουν οί γονείς φαίνεται να παραβλέπεται, παρόλο που σχετίζεται άμεσα με τήν

ήθική ώριμηση του παιδιού²⁷. Φαίνεται να παραβλέπεται, επίσης, η επιβεβαιωμένη τάση των εφήβων, πολύ περισσότερο στην περίοδο της εφηβείας, να υιοθετούν τις αξίες που οι γονείς τους επιθυμούν να τους μεταδώσουν²⁸. Επιπλέον, τα χρόνια εκπαίδευσης ενός προσώπου καθορίζουν την ωριμότητά του, ενώ καθοριστικό ρόλο παίζει το σχολείο και το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, στο οποίο συντελείται ή ανάπτυξη²⁹. Δεν είναι ίδιος ο τρόπος που παρέχεται αγωγή στον νεαρό έφηβο στην Ινδία, με την Ελλάδα και τη Βραζιλία. Ακόμη δεν λαμβάνουν ίδια ήθικη αγωγή και εκπαίδευση στις χώρες αυτές τα κορίτσια με τα αγόρια, τα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, οι σχολικές τάξεις³⁰. Το σχολείο, επιπλέον, έχει σημαντικό ρόλο, όχι μόνο με τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, τα γνωστικά αντικείμενα, το πρόγραμμα και το παρα-πρόγραμμα, τις διδακτικές μεθόδους, αλλά έχει σημασία το πλαίσιο, ο τόπος, το περιβάλλον, τα πρόσωπα, οι συμμαθητές, όλα αυτά που δημιουργούν την ήθικη ατμόσφαιρα, που και ο ίδιος ο Kohlberg σημειώνει. Καταλήγουμε, έτσι, στον καιριο ρόλο της παιδαγωγίας³¹. Πάντως, έχει σημασία ότι ο Kohlberg κατέληξε ότι «η ήθικη κρίση είναι αναγκαία αλλά μη επαρκής συνθήκη για τη θρησκευτική λογική (σκέψη), τουλάχιστον για τα υψηλότερα στάδια»³².

Από την άλλη, για τον James Fowler η θρησκευτική νοηματοδότηση μιās πράξης την κάνει ήθικη και όχι επειδή είναι η ίδια ήθικη. Οπότε η ανάπτυξη της πίστης είναι αυτή που είναι αναγκαία. Βέβαια, για τον Fowler, που έχει υπόψη του και τη θεολογική και την ψυχολογική-ανάπτυξιακή παράμετρο³³, η πίστη είναι ένας τρόπος κατανόησης, νοηματοδότησης και έννοιολόγησης τής

27. WALKER L. J. & TAYLOR J. H., Family Interactions and the Development of Moral Reasoning, *Child Development* 62(2)/1999, σσ. 264-283.

28. BARNI D., RANIERI S., SCABINI E. & ROSNATI R., Value transmission in the family: do adolescents accept the values their parents want to transmit? *Journal of Moral Education* 40(1)/2011, σσ. 105-121.

29. BERK L. E., *Child Development* (9η έκδοση), Boston MA 2013.

30. BEEM A. L., BRUGMAN D., HOST K. & TAVECCHIO L. C., Student's perception of school moral atmosphere: From moral culture to social competence. A generalizability study, *European Journal of Developmental Psychology* 1(2), σσ. 171-192.

31. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ Μ., *Ο Θεός ό δικός μου, ό δικός σου. Πολιτισμός, Έκπαίδευση, Έτερότητα*. Αθήνα 2009, σσ. 159-167.

32. POWER C. & KOHLBERG L., *Religion, morality and ego development*, Στό C. Brusselmans, W. A. Fowler, J. A. O'Donahue & A. Vergote, Towards moral and religious maturity, Morristown 1980, σσ. 343-373.

33. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., όπ.π., σ. 330.

άνθρωπινης ζωής. Έπιπλέον, θεωρεί ότι αναπτύσσεται σταδιακά ακολουθώντας τον Piaget, αλλά και την ψυχοκοινωνική θεωρία του Erik Erikson (1902-1994), που σχετίζεται με την ανάπτυξη του ψυχικού κόσμου σε συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτισμικό κόσμο. Ο Erikson ανέλυσε τους «κύκλους της ζωής», που κάθε άνθρωπος περνά και κατά τους οποίους μέσα από ψυχικές συγκρούσεις αναπτύσσεται ή προσωπικότητα και η ταυτότητά του³⁴.

Έτσι, σύμφωνα με τον Fowler³⁵, μέχρι την ενηλικίωση ο άνθρωπος διατρέχει τα παρακάτω στάδια: Μηδενικό) Πρώιμη ή αδιαφοροποίητη πίστη (0-2 χρόνων). Το παιδί αναπτύσσει στο περιβάλλον, που μεγαλώνει, συναισθήματα ασφάλειας και εμπιστοσύνης, τα οποία θα γεννήσουν στην περίπτωση καλής ανατροφής εμπιστοσύνη προς τον κόσμο και το θείο ή αντίθετα δυσπιστία. “Όταν πια αναπτύσσεται ή σκέψη και η γλώσσα, διευκολύνεται και η χρήση των συμβόλων στην επικοινωνία. 1ο) Διαισθητική-προβολική πίστη (3-7 χρόνων). Το παιδί έρχεται σε έπαφή με τη θρησκεία και η ψυχή του εκτίθεται στο άσυνείδητο. Αντιλαμβάνεται μαγικά το θείο και μαθαίνει για αυτό μέσω των εμπειριών, των ιστοριών και των εικόνων των ανθρώπων με τους οποίους έρχεται σε έπαφή, ανεξάρτητα από την οικογενειακή σχέση που έχει με αυτούς. 2ο) Μυθική-κυριολεκτική πίστη (σχολική ηλικία μέχρι 12 χρόνων). Το περιβάλλον διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της πίστης. Το παιδί αναπτύσσει αίσθημα εμπιστοσύνης στον κόσμο, τη δικαιοσύνη και το θείο, το οποίο είναι σχεδόν πάντα ανθρωπομορφικό. Τα σύμβολα και οι μεταφορές της θρησκευτικής γνώσης εκλαμβάνονται κυριολεκτικά. 3ο) Συνθετική-Συμβατική πίστη (12 χρόνων-ενηλικίωση). Ο έφηβος συμμορφώνεται με τη θρησκευτική έξουσία και αναπτύσσει μία προσωπική ταυτότητα. Οι τυχόν συγκρούσεις του έαυτού και των πεποιθήσεών του με το ανώτερο θείο και τις «άπαιτήσεις» του άκομμη άγνοούνται λόγω του φόβου των συνεπειών της άσυνέπειάς του. Έτσι, κατασκευάζει, όπως και σε άλλα θέματα, την «ιδεολογία» του για την πίστη και τη θρησκεία, ή οποία δεν άμφισβητείται.

Τα υπόλοιπα στάδια του Fowler αναφέρονται στις επόμενες ηλικιακές δεκαετίες του ανθρώπου. Έπειδή, όμως, θεωρούμε ότι ο διαχωρισμός των ηλικιών δεν άποδεικνύεται ούτε από τον ίδιο και σύγχρονες έρευνες καταδεικνύ-

34. ERIKSON E., *Identity: Youth and Crisis*, New York London 1994[1968] & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Childhood and Society*, New York London 1993[1950].

35. FOWLER J. W., *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning*, san Francisco 1981.

ουν ότι η περίοδος της έφηβείας μπορεί να αρχίσει πιό νωρίς ή να έπεκταθει κατά πολύ, θεωρούμε ότι η περιγραφή και των επόμενων σταδίων έπεξηγεί εύστοχότερα την ανάπτυξη και εξέλιξη της πίστης και μās βοηθά να παρατηρήσουμε άποδοτικότερα τὰ ύποκείμενα και τις ομάδες, με τις όποιες ασχολούμαστε ως παιδαγωγοί είτε στην οικογένεια είτε στο σχολείο είτε στην Έκκλησία.

4ο) Έξατομικευμένη-Άναστοχαστική πίστη (περίπου 25-35). Ό άνθρωπος πιά άμφισβητεί την προσωπική του θέση άπέναντι στο θείο. Με άγώνα και άγωνία αναλαμβάνει την προσωπική ευθύνη για την πίστη του, ζώντας έσωτερικές συγκρούσεις και δοκιμάζοντας άνάλογα στάσεις άπέναντι στα θρησκευτικά καθιδρύματα. Σε αυτό τó στάδιο τó πρόσωπο άνοίγεται στην Έκκλησία και άντιλαμβάνεται την πολυπλοκότητα της πίστης. Για τόν Fowler είναι ιδιαίτερα κρίσιμη ή μετάβαση σε μία πιό σοβαρή άντιμετώπιση της ζωής και των ευθυνών της που μπορεί να δημιουργήσει ύπερβολική έμπιστοσύνη στον έαντό, τη διάνοια και να γεννήσει ναρκισσιισμό. Ό π. Βασίλειος Θερός, δανειζόμενος όρους του Lacan, τονίζει ότι σε αυτό τó στάδιο με μία ύγιή θρησκευτικότητα καθίσταται σαφέστερη ή «διάκριση του ιδεώδους του έγώ» από «τò ιδανικό έγώ» έτσι ώστε να ένισχυθει τó πρώτο και να άτονήσει τó δεύτερο, διοχετεύοντας έτσι τó δυναμικό του ναρκισσιισμού στην έκπλήρωση ιδανικών άγάτης και αυταπάρησης³⁶. 5ο) Συνενωτική πίστη (πρώιμη μέση ήλικία). Τò βαθύτερο έγώ του ανθρώπου ένσωματώνει λειτουργικά εικόνες, άφηγήσεις και μύθος του κοινωνικού άσυνείδητου, όσα ύπάρχουν δηλαδή ως κληροδοτημένα χαρακτηριστικά από τις ομάδες που άνήκει (θρησκεία, έθνος, κοινωνικό στρώμα) και άποδέχεται, κάνοντας συνδέσεις, τις διαφορές με τους άλλους. Άπότοκα της πίστης είναι αισθήματα άγάτης, θεραπευτικής προσέγγισης και συγχώρησης (πρόκειται για την αυτοπραγμάτωση του Maslow³⁷ που έδω γίνεται «ύπερβατική αυτοπραγμάτωση»³⁸ και στον όσιο Πορφύριο αναφέρεται ως «να είμαστε μαζί με τόν Χριστό») και 6ο) Γενικευμένη πίστη (μέση ήλικία-γήρας). Ό φωτισμός του ανθρώπου που άπορρέει από τη συμμετοχή στο Άπόλυτο και σπάνια βιώνεται, γιατί τὰ πρόσωπα του σταδίου έχουν την προϋπόθεση - που αναφέρει ό όσιος: «Άν προετοιμαστούμε άνάλογα, ή χάρις θά μās τὰ δώσει»,

36. Βλ. ΘΕΡΟΥ Π. Β., *Έκκλησία και Νέοι χωρίς Άερόσακο*, Άθήνα 2008, σσ. 23-24.

37. MASLOW A. H., *The Father reaches of human nature*, New York 1993, σσ. 40-51.

38. Βλ. HAMEL S., LECLERC G. & LAFRANCOIS R., A Psychological Outlook on the Concept of Transcendent Actualization, *International Journal for The Psychology of Religion* 13(1)/2003, σσ. 3-15.

δηλαδή, όλων τῶν προηγούμενων σταδίων καὶ τὴν ἀντίστοιχη κίνηση τοῦ Ἀπόλυτου πρὸς αὐτὰ ἔτσι ὥστε νὰ γίνονται κυριολεκτικὰ ἐνοάρκωση τοῦ πνεύματος. Τὸ στάδιο αὐτὸ εἶναι μᾶλλον ἓνα ἰδεατὸ στάδιο³⁹.

Παρόλες τὶς κριτικὲς ποὺ δέχεται⁴⁰, ἐμπειρικὲς ἔρευνες στὰ στάδια τοῦ Fowler εἶναι μέχρι σήμερα πολλές⁴¹ καὶ κάποιες ἀρκετὰ σημαντικὲς. Ὁ Gary Leak⁴² στὶς Η.Π.Α. ἔχει ἐπινοήσει καὶ διερευνήσει μία παγκόσμια κλίμακα ἀνάπτυξης καὶ ὠρίμανσης τῆς πίστεως μὲ σκοπὸ τὴν στατιστικὰ ἀσφαλῆ μέτρηση τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστεως, σὲ σημεῖο μάλιστα ποὺ νὰ μετριοῦνται παράγοντες ὅπως ἡ εἰλικρίνεια στὴν πίστη κ.ἄ. Μὲ βάση αὐτή, ἡ κατακτημένη ταυτότητα (ἡ ὠριμη ἀνάπτυξη ταυτότητας) σχετίζεται θετικὰ μὲ τὴν ὠριμη θρησκευτικότητα καὶ ἀρνητικὰ μὲ τὴ μὴ ὑγιῆ θρησκευτικότητα⁴³. Σαφῶς, ὅπως εἶναι φυσικό, ὑπαισέρχονται παράγοντες ποὺ κρίνουν τὴν ἀξιοπιστία τέτοιων μετρήσεων, ἀλλὰ στὴν περίπτωση τοῦ Leak λαμβάνονται σοβαρὰ ὑπόψη καὶ γίνονται συνεχῶς ἀντικείμενα νέων ἐρευνῶν μὲ σκοπὸ τὴ βελτίωση⁴⁴. Τέλος, ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν νέων καὶ τὸν σχεδιασμὸ προγραμμάτων κατάρτησης ἢ θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης τὰ συμπεράσματα ἔρευνας τοῦ Leak γιὰ τὴ σημαντικὴ σχέση μεταξύ ταυτότητας καὶ διαφορῶν πτυχῶν θρησκευτικότητας, ὅπως τῆς ἀνάπτυξης τῆς πίστεως καὶ τῆς ὑγιοῦς ἢ τῆς παραθεωρημένης/ἀλλοτριωμένης θρησκευτικότητας⁴⁵. Πέραν αὐτῶν, τὰ στάδια τοῦ Fowler ἀποτέλεσαν τὶς τελευταῖες δεκαετίες βάση προβληματισμοῦ στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν

39. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., *Πίστη καὶ Χριστιανικὴ Ἀγωγή: ἡ θεωρία τῶν σταδίων ἀνάπτυξης τῆς πίστεως τοῦ James W. Fowler*, Ἀθήνα 2005, σ. 293.

40. COYLE A., Critical responses to Faith Development Theory: A useful agenda for change?, *Archive for the Psychology of Religion* 33(3)/2011-12, σσ. 281-298.

41. PARKER S., Research in Fowlers faith development theory: A review article, *Review of Religious Research* 51(3)/2010, σσ. 233-252.

42. LEAK G. K., LOUCKS A. A., & BOWLIN P., Development and initial validation of an objective measure of faith development, *The International Journal for the Psychology of Religion* 9(2)/1999, σσ. 105-124.

43. LEAK G. K., An Assessment of the Relationship Between Identity development, Faith development, and Religious Commitment, *Identity: An International Journal of Theory and Research* 9(3)/2009, σσ. 201-218.

44. LEAK G. K., Validation of the Faith Development Scale using longitudinal and cross-sectional designs, *Social Behavior and Personality* 31(6)/2003 & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Factorial Validity of the Faith Development Scale, *International Journal for the Psychology of Religion* 18(2)/2008.

45. LEAK G. K., An Assessment of the Relationship Between Identity development, Faith development, and Religious Commitment. *An International Journal of Theory and Research* 9(3)/2009, σσ. 201-218.

Παιδαγωγική της Χριστιανικής Ἀγωγῆς καὶ τῆς Θρησκευτικῆς Ἐκπαίδευσης καὶ υἰοθετήθηκαν κατὰ βάση ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐπιστήμονες⁴⁶.

Σήμερα, πιά, καὶ μὲ κοινωνιολογικοὺς ὅρους, ἡ θεωρία τῆς ἀνάπτυξης τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστεως, ἡ ὁποία ἀντιμετωπίζεται ὡς σταδιακὴ διαδικασία στὴ ζωὴ κάθε προσώπου, δίσταται ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς θρησκευτικῆς μεταστροφῆς. Στὴν πρώτη ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ πίστις, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀναπτύσσονται σταδιακὰ καὶ ποικίλοι παράγοντες ἐπεμβαίνουν καὶ τὶς καθορίζουν, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ καθένας νὰ διαμορφώνει ἀνάλογα τὶς θρησκευτικὲς συμπεριφορὲς καὶ τὴ θρησκευτικὴ ταυτότητά του⁴⁷. Στὴ θεωρία τῆς μεταστροφῆς ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ θρησκευτικότητα ἀποτελεῖ συνήθως ἀντίδραση στὰ δυνατὰ καὶ στρεσογόνα αἰσθήματα πού προκαλεῖ μία ριζικὴ ἀλλαγὴ στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου⁴⁸, ὅπως τὸ δραματικὸ γεγονός τοῦ θανάτου ἀγαπημένου προσώπου ἢ κάποιο ἱστορικὸ γεγονός⁴⁹. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὴ διαμόρφωση μιᾶς, ἐντελῶς, νέας θρησκευτικῆς ταυτότητας τοῦ προσώπου⁵⁰.

Στὴν περίπτωση, πάλι, τῶν σταδίων τῆς ἀναπτυξιακῆς ψυχολογίας ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστεως συνδέεται μὲ τὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἀφηρημένη σκέψη καί, ὅπωςδήποτε, φαίνεται νὰ μὴν ἀφορᾷ γιὰ αὐτὸ τὴν περίοδο τῆς πρώτης ἐφηβείας. Ὑποστηρίζεται, μάλιστα, ὅτι καθὼς υἰσίσταται πλέ-

46. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., ὅπ.π., ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Χ., *Διδακτικὴ τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν*, Θεσσαλονίκη 1996. ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. Β., *Διδακτικὴ τῶν θρησκευτικῶν*, Θεσσαλονίκη 1995 & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διδακτικὴ τῶν Θρησκευτικῶν στὴν Πρωτοβάθμια καὶ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 73. ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Β., *Νέες Τεχνολογίες & Θρησκευτικὴ Ἀγωγή*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 43. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΠΤΠΠΕ, *Ἠθικὴ καὶ Θρησκευτικὴ Ἀνάπτυξη καὶ Ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ*, Ρέθυμνο 2004.

47. DESMOND S. A., KRISTOPHER H. M. & KIKUCKI G., Religious development. How (and why) does religiosity change from adolescence to young adulthood? *Sociological Perspectives* 53(2)/2010, σσς. 247-270.

48. REGNERUS M. D. & UECKER J. E., Finding faith, losing faith: The prevalence and context of religious transformations during adolescence, *Review of Religious Research* 47(3)/2006, σσς. 217-237.

49. MCINTOSH D. N., SILVER R. C. & WOTMAN C. B., Religion's role in adjustment to a negative life event: Coping with the loss of a child, *Journal of Personality and Social Psychology* 65(4)/1993, σσ. 812-821; AI A. L., TICE T.N., PETERSON C. & HUANG, B. Prayers, spiritual support, and positive attitudes in coping with the September 11 national crisis, *Journal of Personality* 73(2)/2005, σσ. 763-792.

50. SNOW D. A. & MACHOLEK R., The sociology of conversion, *American Sociological Review* 60(1), σσ. 84-105.

ον καθυστέρηση στην ἐνηλικίωση και παρόταση τῆς ἐφηβείας⁵¹ ἢ καλλιέργεια τῆς θρησκευτικότητας συμβαίνει κυρίως στην ἡλικία τῶν 18 μὲ 25, κατὰ τὴν ὁποία οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι ἐρευνοῦν τὰ θρησκευτικὰ τους ἐρωτήματα⁵². Τὴν ἴδια ὥρα γνωρίζουμε ὅτι ἡ θρησκευτικότητα τῆς ὄριμης ἐφηβείας καὶ τῆς ἐνήλικης περιόδου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κάθε προσώπου στὴν παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ (πρῶτ-, πρῶτὴ καὶ μεσαία) ἡλικία, στὴν ὁποία φαίνεται νὰ συντελεῖ ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ πίστις⁵³.

Στὸν ἀντίποδα τῶν ψυχαναλυτικῶν θεωριῶν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστης οἱ θιασῶτες τῆς θεωρίας τοῦ συμπεριφορισμοῦ (στηρίζεται στὴν ἀντικειμενικὴ παρατήρηση τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἐρμηνεύεται ὡς μία μορφή ἀντίδρασης σὲ ἓνα ἐρέθισμα⁵⁴) διατυπώνουν τὴ δική τους πρόταση μὲ ἀντίστοιχες ἐπιδράσεις στὴν ἀγωγή⁵⁵. Γιὰ αὐτοὺς κάθε θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ εἶναι ἀποτέλεσμα λεκτικῶν ἢ κοινωνικῶν καὶ φυσικῶν ἐρεθισμάτων (ναοί, θρησκευτικὰ στοιχεῖα στὸν περιβάλλοντα χῶρο, βιβλία, γονεῖς, ἱερεῖς, ἡ φύση κ.ἄ.)⁵⁶. Ἡ θρησκεία γιὰ τὸν B.F. Skinner χρησιμοποιεῖται, ἀπὸ τὴ μία, τὸν φόβο γιὰ νὰ ἐλέγχει τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη προάγει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου, στοιχεῖα πού γιὰ αὐτὸν εἶναι ἐνοχλητικὰ καὶ ἀντιεπισημονικά⁵⁷. Τὴν ὑπεραπλουστευμένη αὐτὴ ἐρμηνεία τῆς θρησκευτικότητας τὴν ἐμπλούτισε ὁ Η.

51. ARNETT J. J., Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties, *American Psychologist* 55(5)/2000, σσ. 469-480. ARNETT J. J., *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties*, New York 2004.

52. GOOREN H., *Religious conversion and disaffiliation*, New York 2010.

53. McCULLOUGH M. E., ENDERS C. K., BRION S. L. & JAIN A. R., The varieties of religious development in adulthood: A longitudinal investigation of religion and rational choice, *Journal of Personality and Social Psychology* 89(1)/2005, σσ. 78-89. HEAVEN P. C. & CIARROCCI J., Personality and religious values among adolescents: A three-wave longitudinal analysis, *British Journal of Personality* 98(4)/2007, σσ. 681-694. WINK P., CICIOLLA L., DILLON M. & TRACY A., Religiousness, spiritual seeking, and personality: Findings from a longitudinal study, *Journal of Personality* 75(5)/2007, σσ. 1051-1070.

54. PAVLOV I., *Selected works*, Moscow 1955; SKINNER B., *Περί Συμπεριφορισμοῦ*, μτφρ. Ρ. Μέλλον & Ε. Τσούκαρης, Ἀθήνα 2013.

55. ΒΑΡΕΛΗ Θ., Συμπεριφοριστικὴ θεώρηση τῆς θρησκευτικότητας, *Ἐπιστῆμες τῆς Ἀγωγῆς* (2-3)/2001.

56. FULLER R., *Psychology and Religion: Classical theorists and contemporary developments*, Maryland 2007. THOULES H., *An Introduction to the Psychology of the Religion*, London 1971.

57. ELIAS J., *Psychology and Religious Education*, Florida 1983.

Newton Malony⁵⁸ θέτοντας τὸν παράγοντα ἄτομο καθοριστικὸ στὴ σχέση ἑρεθίσματος-ἀντίδρασης μεταξὺ κλήσης ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ ἀπάντησης τοῦ ἀτόμου. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας ἀναπτύχθηκαν μέθοδοι ἐκπαίδευσης στὴν προσχολικὴ ἀγωγή⁵⁹, πού στηρίζονται στὴν παραπάνω θεωρία, ἐνῶ προτάθηκαν μοντέλα «αὐτο-κατευθυνόμενης μάθησης»⁶⁰ πού δημιουργοῦν στὸ παιδί τὸ ἐρέθισμα νὰ ἀναπτύξει τὴν πίστη του, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐνίσχυσης ἀπὸ τὸν δάσκαλο ἢ τὸν κατηχητή. Οἱ μέθοδοι αὐτές δὲν ἔχουν σήμερα ἐπιστημονικὴ ἀπὴξηση, ἀν καὶ ἀκούσια ἐφαρμόζονται σὲ κάποιες περιπτώσεις θρησκευτικῆς ἀγωγῆς σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς, πού ἀντιμετωπίζει τὸ παιδί ὡς πρόσωπο, ὅπως τόσο ἐναργῶς τόνιζε ὁ ὄσιος Πορφύριος, ὅταν μιλοῦσε γιὰ συμβουλευτικὴ. «Τὰ παιδιά δὲ μᾶς ἀνήκουν, οὔτε ἡ ζωὴ τους...Πρέπει νὰ σεβόμαστε τὸ πρόσωπο τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ τοῦ συμπεριφερόμαστε φιλελεύθερα καὶ δημοκρατικά»⁶¹.

2.2 Ἱατρικὴ

Καθὼς ἡ ψυχολογία μελετᾷ τὴν ψυχικὴ ζωὴ γενικότερα, ἡ ἱατρικὴ ἔρχεται νὰ φωτίσει ἄλλα σημαντικὰ θέματα γιὰ τὴν πηγὴ τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστεως, πού χρειάζεται νὰ λαμβάνει κανεὶς ὑπόψη στὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Στὴν ἱατρικὴ μελετᾶται ἡ πνευματικὴ ὡς στοιχεῖο τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου, πού τὸν ὠθεῖ στὴν ἀναζήτηση τοῦ νοήματος στὴ ζωὴ, ὑπερβαίνοντας τὸν ἑαυτό του καὶ ἔχοντας μία ὑπερβατολογικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς⁶². «Αὐτὰ ἡ ψυχὴ μας θέλει νὰ ἀποκτήσει» λέει ὁ ὄσιος Πορφύριος στὸ προλογικὸ κείμενο ἀναφερόμενος στὴ φυσικὴ κίνηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς νὰ γνωρίσει ἐλεύθερα καὶ νὰ ἀποκτήσει γνώση Θεοῦ ὡς βασικὸ στάδιο τῆς πίστεως. Ἡ θρησκευτικότητα ἀπὸ τὴν ἄλλη πηγάζει ἀπὸ τὴ σύνδεση αὐτῆς τῆς ἀναζήτησης μὲ μία θρησκεία. Ἡ πνευματικὴ εἶναι ἀναγκαία συνθήκη τῆς θρησκευτικότητας, ἀλλὰ δὲν ἰσχύει τὸ ἀντίστροφο.

58. MALONY H., Religious Experiencing: A Phenomenological Analysis of a Unique Behavioral Event, *Journal of Psychology and Theology* 9(1)/1981.

59. BARBER W., *The religious education of preschool children*, Birmingham 1981.

60. HEMENWAY E., Position Paper on CPE Supervision and Learning, *The Journal of Pastoral Care* XXXVI(3)/1982

61. Βλ. ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗ Γ., Ὁ Γέροντας Πορφύριος ὡς παιδαγωγός. Γέροντας Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης: ὁρόσημο ἀγιότητος στὸ σύγχρονο κόσμο, *Πρακτικὰ Διορθοδόξου Μοναστικοῦ Συνεδρίου*, Χανιά 2008, σ. 193.

62. SOKOLOWSKI R., *Introduction to Phenomenology*, Cambridge 1999.

Οί ιατρικές έρευνες, προερχόμενες κυρίως από νευροεπιστήμονες⁶³, για την ύπαρξη του «σημείου του Θεού» στον έγκέφαλο είναι άμφιλεγόμενες, αλλά αφήνουν περιθώρια σε συνδυασμό με άλλες μελέτες⁶⁴ να κατανοηθεί ή αναζητηση του Θεού ως μία φυσική λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού, που αναπτύσσεται και επηρεάζεται από το συγκεκριμένο πολιτισμικό και θρησκευτικό πλαίσιο, που ζει ό κάθε οργανισμός⁶⁵. Οί πρώτες έρευνες έδειχναν ότι, όταν τὰ άτομα εκτίθενται σε ύποβλητικές θρησκευτικές ή πνευματικές λέξεις ή ιδέες, αυξάνεται ή ηλεκτρική δραστηριότητα στους κροταφικούς τους λοβούς, σε επίπεδο συγκρίσιμο με αυτό που παρατηρείται κατά τη διάρκεια έπιληπτικών κρίσεων⁶⁶. Πρόσφατα ανακοινώθηκε μία άλλη έρευνα, ή όποία δείχνει ότι ή πνευματικότητα είναι ένα σύνθετο φαινόμενο και ότι πολλές περιοχές του έγκεφάλου είναι υπεύθυνες για τις αντίστοιχα πολλές πτυχές τών πνευματικών εμπειριών. Οί έρευνητές ύποστηρίζουν ότι ανακάλυψαν στον έγκέφαλο τη νευροψυχολογική βάση της πνευματικότητας, ή όποία δέν βρίσκεται αποκλειστικά σε μία συγκεκριμένη περιοχή. Δέν ύπάρχει δηλαδή συγκεκριμένο «σημείο του Θεού». Φαίνεται ότι ή πνευματική/θρησκευτική λειτουργία σχετίζεται με τη μείωση της δραστηριότητας του δεξιού βρεγματικού λοβού, της περιοχής, δηλαδή, πάνω από το δεξιό αυτί, και της αύξησης της δραστηριότητας στο μετωπιαίο λοβό⁶⁷. Άλλες έρευνες, που στηρίχθηκαν στην προσευχή μοναχών, έχουν δείξει ότι οί άνθρωποι μπορούν να μάθουν να έλαχιστοποιούν τη λειτουργία

63. PERSINGER M. A., Feeling of past lives as expected perturbations within neurocognitive processes that generate the sense of self: Contributions from limbic lability and vectorial hemisphericity, *Perceptual and Motor Skills* 83(3)/1996. RAMACHANDRAN V. S. & BLAKESLEE S., *Phantoms in the Brain*, London 1998. JOHNSTONE B. & GLASS B. A., Evaluation of a neuropsychological model of spirituality in persons with traumatic brain injury, *Zygon* 43/2008. NEWBERG A. B. & NEWBERG S. K., *The neuropsychology of religious and spiritual experience*, Στο R.F. Paloutzian & C.L. Park, *Handbook of the psychology of religion and spirituality*, New York 2005. SCHJOEDT U., The religious brain: A general introduction to the experimental neuroscience of religion, *Method and Theory in the Study of Religion* 21/2009.

64. ZOHAR D. & MARSHALL I., *Spiritual intelligence: The ultimate intelligence*, London Berlin and New York 2000.

65. JOHNSTONE B., YOON D. P., FRANKLIN K. L., SCHOOP L. H., & HINKEBEIN J., Reconceptualizing the factor structure of the Brief Multidimensional Measure of Religiosity/Spirituality, *Journal of Religion and Health* 48/2009.

66. RAMACHANDRAN V. S. & BLAKESLEE S., όπ.π.

67. JOHNSTONE B., BODLING A., COHEN D., CHRIST S.E., & WEGRZYN A., Right Parietal Lobe-Related "Selflessness" as the Neuropsychological Basis of Spiritual Transcendence, *International Journal for the Psychology of Religion* 22(4)/2012.

της δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἐγκεφάλου τους, γιὰ νὰ αὐξήσουν τὴν πνευματικὴ δραστηριότητά τους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προσευχῆς⁶⁸. Ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα φαίνεται ὅτι στὸ μέλλον ἡ μελέτη τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἐγκεφάλου, ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὸν αὐτο-προσανατολισμό, θὰ ἀποκαλύψει ἀκόμη περισσότερα. Ἡ ἐπιβεβαίωση τῶν παραπάνω μὲ περισσότερες ἔρευνες μπορεῖ νὰ ἀφήσει τὸ περιθώριο νὰ ποῦμε ὅτι ἡ δραστηριότητα μερῶν τοῦ ἐγκεφάλου ἐμπλέκεται σὲ ἐμπειρίες ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ ὅλους τους πολιτισμοὺς διαμέσου τῶν αἰῶνων καὶ προσδιορίζονται ὡς πνευματικὲς ἢ θρησκευτικὲς⁶⁹.

2.3 Ἀνθρωπολογία

Γιὰ τοὺς ἀνθρωπολόγους ἡ σπουδαιότητα τῆς θρησκείας ἔγκειται στὴν ἱκανότητά της νὰ χρησιμεύει, στὸ ἄτομο ἢ στὴν ομάδα, ὡς πηγὴ γενικῶν, ἀλλὰ διακριτῶν, ἀντιλήψεων σχετικὰ μὲ τὸν κόσμο, τὸν ἑαυτὸ καὶ τῶν σχέσεων μεταξὺ τους, ἀφοῦ εἶναι ἓνα σύστημα συμβόλων, ποὺ ἐπενεργεῖ μὲ τρόπο ὥστε νὰ δημιουργεῖ στοὺς ἀνθρώπους ἰσχυρὲς καὶ παρατεταμένες διάρκειας διαθέσεις καὶ κίνητρα, ποὺ καθορίζουν τὴν ὕπαρξη καὶ τὴν πραγματικότητα. Στὶς ἐθνογραφικὲς μελέτες τους παρατηροῦν ὅτι ἡ θρησκευτικότητα ἀναπτύσσεται ἀπὸ μία χρόνια ροπὴ ποὺ ὠθεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ τελέσει κάποια εἶδη πράξεων καὶ νὰ βιώσει κάποια εἶδη συναισθημάτων. Ἔτσι, λειτουργεῖ ὡς κίνητρο, γιὰ νὰ ἱκανοποιεῖ ὁ ἄνθρωπος κάποιες ψυχικὲς διαθέσεις, οἱ ὁποῖες καθορίζουν –σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ κοσμικὸ– τί εἶναι θρησκευτικὸ, πνευματικὸ καὶ εὐλαβικὸ, δίνοντας συγχρόνως νόημα καὶ στὰ σύμβολα τῆς θρησκείας⁷⁰. Ἀσφαλῶς, δὲν φαίνεται κατὰ βάση νὰ συνομιλεῖ ἡ ἀνθρωπολογία μὲ τὴ θεολογία, ἀλλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἔρευνες μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν στὴ μελέτη τῆς θρησκευτικῆς πίστεως στὸ σημεῖο ποὺ ἐπιχειροῦν νὰ ἐρμηνεύσουν γνωσιακὰ τὴ θρησκευτικὴ δραστηριότητα.

Ἡ θεωρία τῆς τελετουργικῆς δράσης⁷¹ ἐξηγεῖ ὅτι ἡ θρησκευτικὴ σκέψη ὑπόκειται στοὺς περιορισμοὺς καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ἴδιες νοητικὲς διαδικασίες

68. NEWBERG A. & WALDMA M. P., *How God Changes Your Brain: Breakthrough Findings from a Leading Neuroscientist*, New York 2009

69. FONTANA D., *Ψυχολογία, Θρησκεία, Πνευματικότητα*, μτφρ. Β. Καντζόλα-Σταμπατάκου, Ἀθήνα 2005 [2003], σ. 123.

70. GEEPTZ C., *Ἡ ἐρμηνεία τῶν πολιτισμῶν*, μτφρ. Θ. Παραδέλλης, Ἀθήνα 2003[1973], σσ. 98-105.

71. LAWSON T. E. & McCAULEY P. N., *Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture*, Cambridge 1990.

πού διέπουν την ανθρώπινη σκέψη γενικότερα⁷². Η θρησκευτικότητα αναπτύσσεται από την ύπαρξη φορέα με υπερβατικές ιδιότητες (π.χ. ιερείς), που καθορίζει την τελετουργική μορφή και τα μόνιμα αποτελέσματά της. Η θεωρία πάλι των τύπων της θρησκευτικότητας⁷³ επιχειρεί να συμβάλει στην κατανόηση των ψυχολογικών διαδικασιών, οι οποίες συμβάλλουν στη δημιουργία, τη διατήρηση και τη μετάδοση της θρησκευτικής σκέψης και συμπεριφορᾶς επικεντρώνοντας την έρευνα στους κοινούς νοητικούς μηχανισμούς (μνήμη, κωδικοποίηση, επανάληψη, διέγερση), που διέπουν την ανθρώπινη σκέψη και οδηγούν σε συγκεκριμένες θρησκευτικές συμπεριφορές⁷⁴. Όσο οι παρατηρήσεις αυτές παρατηρούν την πραγματικότητα και δεν έρμηνεύουν τὸ πᾶν, που αναφέρει ὁ ὄσιος Πορφύριος, ἀλλὰ φωτίζουν τις διαφορές προσεγγίσεις του, μπορούν να αποδειχθούν πολύτιμες στο σχεδιασμό της αγωγῆς, ἀλλὰ δὲν τὸν δυναστεύουν. Γιατί μπορεί να ἔχει μελετηθεῖ ἐπιστημονικά, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα και τὰ αἰτία της, ἀλλὰ δὲ δόθηκε ἀπάντηση στο πρόβλημα τοῦ κακοῦ, που φαίνεται να εἶναι ριζωμένο στην ἀνθρώπινη ἐλευθερία⁷⁵.

2.4 Θεολογία

Στὴν ὀρθόδοξη θεολογία ἡ γέννηση και ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς πίστες στὸν ἄνθρωπο νοηματοδοτεῖται στὸν Ἐκκλησιασμό τοῦ σύμπαντος κόσμου, που ἔχει ὡς ἀρχὴ και τέλος τὴν Εὐχαριστία –τὸν εὐχαριστιακὸ τρόπο ζωῆς και τοῦ ἠθους που παράγει– χωρὶς τὴν ὁποία δὲν ὑφίσταται Ἐκκλησία. «Ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ χαρὰ, τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸ, ἡ εὐτυχία. Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ πᾶν», λέει ὁ ὄσιος στὸ ἀπόσπασμα, δίνοντας περιεχόμενο και σκοπὸ στὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας και ἀντίστοιχα στὴν αγωγή τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἔχει ἠθικοπλαστικὸ και κανονιστικὸ περιεχόμενο. Ἐχει σωτηριολογικὸ και μεταμορφωτικὸ, εἶναι ἡ συνεκτικὴ δύναμη τῶν πάντων. Καὶ αὐτὸ κατὰ τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ ἐξηγεῖται ὡς και μετὰ τὴ σχέση τοῦ κτιστοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸ πᾶν, τὸν Θεό, εἰκόνα τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ Ἐκκλησία⁷⁶. Ἡ περιγραφή τοῦ ὁσίου

72. BOYER P., *The Naturalness of Religious ideas: A Cognitive Theory of Religion*, Berkeley 1994.

73. WHITEHEAD H., *Τύποι θρησκευτικότητας: Μία γνωσιακὴ θεωρία τῆς μετάδοσης τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων*, μτφρ. Δ. Ξυλογατᾶς, Θεσσαλονίκη 2006 [2004].

74. WHITEHEAD H., ὀπ.π. BOYER P., *Religion Explained. The human instincts that fashion gods, spirits, and ancestors*, London 2002.

75. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ Κ., *Ἡ παιδεία ὡς πολιτισμὸς τοῦ προσώπου*, Ἀθήνα 2009, σ. 220.

76. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗ, *Μυσταγωγία* PG 91, 684D-685A. Βλ. περισσότερα στὸ ΜΑΤΣΟΥ-

Πορφυρίου, «Ἡ σχέση με τὸν Χριστὸ εἶναι ἀγάπη, εἶναι ἔρωτας, εἶναι ἐνθουσιασμός, εἶναι λαχτάρα τοῦ θεοῦ», ἐξηγεῖ τὴ λειτουργία τῆς θρησκευτικῆς πίστεως θέτοντας στὸ κέντρο τῆς τὸν ὅλο κτιστὸ ἄνθρωπο (νοῦς καὶ λόγος) καὶ τὴν κατὰ φύση πραγματικότητά του. Ἡ κίνηση αὐτὴ τοῦ ἀνθρώπου νὰ σχετισθεῖ με τὸν Θεὸ ἀποκτᾶ πληρότητα στὴν ἴδια τὴ σχέση καὶ γίνεται ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ναὸς τοῦ Θεοῦ, γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ «εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ» (Ἐφ. 4,13). Ἔτσι, με τὴ Θεία χάρις οἱ ἄνθρωποι δύνανται νὰ τελειωθοῦν κατὰ τὸ «Ἅγιοι γίνεσθε ὅτι ἐγὼ ἅγιος εἰμί» (Α΄ Πετρ. 1,16)⁷⁷ νὰ μετέχουν διὰ μέσου τοῦ λόγου καὶ τοῦ νοῦ στίς θεῖες ἐνέργειες. Ὁ ἄνθρωπος νοεῖ κατὰ θεωρία καὶ λογίζεται κατὰ πράξη, ἀφοῦ ἡ ὑπαρξη στὴ λειτουργικὴ τῆς ἐνότητος εἶναι θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ. Ἔτσι, μόνο οἱ ἄνθρωποι γίνονται «κάτοχοι τῆς θεογνωσίας, ὡς ἀλήθειας καὶ ζωῆς, ὡς ἀλήθειας καὶ ἀγαθότητος»⁷⁸.

Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἐννοια τῆς πνευματικότητος καὶ ἡ ἰδεολογία τῆς ἀντίθεσης πνευματικοῦ καὶ κοσμικοῦ δὲν ὑπάρχει⁷⁹. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μία ἀπλὴ βιολογικὴ μονάδα, ἀλλὰ πρόσωπο αὐτεξούσιο με ἀπεριοριστο βᾶθος καὶ πλάτος, δημιουργημένο «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν» (Γεν. 1.26). Εἶναι προικισμένος με τὴ συνείδηση, ἡ ὁποία συνιστᾶ τὴ «θεωρία» ποὺ ὁδηγεῖ στὴ θεωρία τοῦ θεοῦ. Πρόκειται γιὰ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἔθεσε στὸν ἄνθρωπο τὴν ἐσωτερικὴ αὐτὴ ψυχοδυναμικὴ διάταξη, ὥστε νὰ δύναται νὰ συναρμόξει τὴν ὀρθὴ ἐμπειρία τοῦ «κατ' εἰκόνα» καὶ νὰ καθοδηγεῖ τὸ «καθ' ὁμοίωσιν». Αὐτὴ ἡ διάσταση δραστηριοποιεῖται στὴ βιολογικὴ καὶ ψυχικὴ σφαῖρα τοῦ ἑαυτοῦ καὶ πραγματώνεται ὡς ὀλοκληρωμένη λειτουργικὴ πράξη στὴν καθημερινὴ ζωὴ⁸⁰. Πηγὴ τῆς θρησκευτικῆς δραστηριοποίησης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, ὅπως εἰπώθηκε, ἡ ἀγαπητικὴ ἢ ἐρωτικὴ διάθεση, ποὺ ἔχει ὡς δημιουργημα τοῦ ἀγαπητικοῦ Θεοῦ, ποὺ κινεῖται ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸ δημιουργημα τοῦ προκαλώντος τὸν ἔρωτα αὐτοῦ πρὸς Αὐτόν. «Ἡ οὐσία εἶναι νὰ εἴμαστε μαζί με τὸν Χριστό... Δὲν μπορούμε νὰ Τὸν γνωρίσουμε, ἀν' Ἐκεῖνος δὲ μᾶς

ΚΑ Ν. Α., *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β΄*, σχόλιο στὴ Μυσταγωγία τοῦ ἁγίου Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, σ. 356 κ.ἐξ.

77. ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι., *Κατηχητικὴ καὶ Χριστιανικὴ παιδαγωγικὴ*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 201.

78. Βλ. ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν., ὀ.π.π., Θεσσαλονίκη 1992, σ. 504.

79. ΜΑΝΤΖΑΡΙΑΔΗ Γ. Ι., *Ὁρθόδοξη πνευματικὴ ζωὴ*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 18.

80. ΒΑΡΒΑΤΣΟΥΛΙΑ Γ., *Ψυχολογία τῆς Θρησκείας καὶ Συνείδηση: Θεωρητικὲς καὶ Πειραματικὲς Προσεγγίσεις*, Ἀθήνα 2013, σ. 20.

γνωρίσει». Και ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ Τὸν γνωρίσει, ἂν δὲ γνωρίσει τὸν ἑαυτό του⁸¹. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος γνωρίσει τὸν ἑαυτό του, ἀναγνωρίζει τὴ φύση, τὰ ὅρια καὶ τὶς δυνατότητές του. Μπορεῖ νὰ τοποθετεῖται σωστὰ ἀπέναντι στὸν Θεό, στὸν πλησίον καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του καί, κυρίως, ὁδηγεῖται στὴν ἀναζήτηση τῆς αἰτίας τῆς ὑπαρξῆς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὸν ἴδιο βρίσκονται «οἱ πρώτες ἀφορμὲς καὶ οἱ πρώτες δυνατότητες γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ Θεοῦ»⁸² καὶ ἡ πραγμάτωσή τους ἀποκτοῦν καινὸ περιεχόμενον στὴν Ἐκκλησία. Ἡ αὐτογνωσία, πού ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴ θεογνωσία, καταξιώνεται ἐν Χριστῷ μὲ τὴν υἰοθεσία καὶ τὴ μετοχὴ στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Στὴ μυστηριακὴ ζωὴ καὶ στὴ δράση τῆς κοινότητος ὁ ἄνθρωπος ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτό του, ἐπιστρέφοντας συνεχῶς στὸν Θεό⁸³. Οὐσιαστικά, ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ πίστη εἶναι ὑποδοχὴ τοῦ Θεοῦ πού ἐπισκέπτεται τὸν κατ' εἰκόνα του δημιουργημένο ἄνθρωπο μέσα στὴν ἴδια τὴν ὑπαρξή του. Ὁ Δημιουργὸς δὲν ἀφήνει στερημένο τὸ δημιουργημά του ἀπὸ τὴ γνώση Του. Ἔτσι, γνωρίζοντας τὸν Ποιητὴ του, ζεῖ πραγματικὰ εὐτυχισμένη καὶ μακάρια ζωὴ⁸⁴. Τὴ ζωὴ πού ἀρχίζει μὲ τὸ βάπτισμα καὶ «ἐν μέρει συμπύπτει μὲ τὴν ἄσκησιν, τὴν ἐν Χριστῷ νέκρωσιν καὶ τὴν ἤδη εἰς τοὺς πιστοὺς συντελουμένην ἀνάστασιν, θεωρούμενην ὁμως ὄχι ὡς «ἐπιστροφήν» εἰς τὴν ζωὴν, ἀλλὰ ὡς εἴσοδον εἰς τὸ πλήρωμα τῆς δόξης. Δὲν εἶναι δηλαδὴ μόνο ἡ ἀποκάλυψις τῆς δόξης καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ διὰ τῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ «συν-νεκρώσεως» του μεταμόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὴν νέκρωσιν ὁ ἄνθρωπος ζωοποιεῖται»⁸⁵.

Ἡ θρησκευτικότητα χωρὶς Πνεῦμα εἶναι ἓνα λιθαράκι στὸν πολιτισμὸ τῆς πώσης⁸⁶, εἶναι μία ψευδαἰσθήση, πού ὁδηγεῖ μὲ ἀκριβεία στὴν ἀνυπαρξία, στὴ διαίρεση καὶ στὸν χωρισμό. Εἶναι ἡ παραίτηση ἀπὸ τὸ χρέος τοῦ καθενὸς νὰ δικαιώσῃ τὴν ἐνώπιόν του προκειμένη ἀθανασία, πού χάρις στὴν ἐλπίδα τῆς ἀνάστασης, τοῦ δόθηκε ὡς δυνατότητα ἐν Χριστῷ. Ἡ πνευματικότητα τῶν ἀπνευματίστων καταλήγει στὴν πνευματικὴ παράλυση, στὸν πνευματικὸ εὐνου-

81. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ 3,1,1, PG 8, 556A

82. Βλ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΑΗ Γ. Ι., ὅπ.π., σ. 37.

83. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗ, *Κεφάλαια διάφορα* 1, 40, PG 90, 1236B. «Ὁ μὴ πρὸς ἑαυτὸν πρότερον ἀναχθεὶς διὰ τῆς ἀποβολῆς τῶν παρὰ φύσιν παθῶν, πρὸς τὴν ἰδίαν αἰτίαν, ἤγουν τὸν Θεόν, διὰ τῆς ἐν χάριτι τῶν ὑπὲρ φύσιν ἀγαθῶν ἐπικτησεως οὐκ ἀναχθήσεται».

84. ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, 11. PG25, 116AB.

85. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ π. Γ., *Ἀνατομία Προβλημάτων Πίστεως*, μτφρ. Μελετίου Νικοπόλεως, Πρέβεζα 2006[1977].

86. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς τινὰ Ἰωάννην...* 19, 96, PG 46, 1077C.

χισμό. Αυτή ή απώλεια βιώνεται από την ἐκκλησιαστική κοινότητα ὡς τραγωδία και ή ἐπαναπόκτησή της ἀποτελεῖ αἴτημα τῆς ἀσκητικῆς εὐχαριστιακῆς συναξίς της⁸⁷. «Ὅσοι ἐδῶ στή γῆ ζοῦν τὸν Χριστό, ζοῦν τὸν Παράδεισο», λέει ὁ ὄσιος Πορφύριος. Ἡ πορεία πρὸς τὴν ἀγιότητα περιλαμβάνει τὸ πᾶν, χωρὶς διαχωρισμούς μεταξὺ αὐτῶν πού καθορίζουν τὸν τρόπο πρὸς τὴν ἀγιότητα και ὄλων ὅσοι διέπουν τὴν καθημερινότητα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς⁸⁸. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μιλάμε γιὰ ζωή, ὄχι μόνο ἐμπειρία, ἀλλὰ και ἠθική, θυσία και εὐχαριστία (Σταυρός-Ἀνάσταση). Ἐπομένως ή θρησκευτικότητα και ή πίστη εἶναι τὸ πρῶτο και βασικὸ βῆμα γνώσης τοῦ Θεοῦ, προϋπόθεση τῆς σωτηρίας, «θύρα και ὁδὸς πού ὀδηγεῖ στή ζωή» (Ἴω, 3,16). Ἡ εὐθύνη γιὰ τὸ βῆμα αὐτὸ και τῆ συνέργεια, πού ἀπαιτεῖται, εἶναι τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ βάπτισμα μόνο ἐκούσιο, ἐλεύθερο και δημιουργικὸ μπορεῖ νὰ εἶναι. Ἐὰν δὲν καθαρισθεῖ ή ψυχὴ με τὴν ἄσκησι, μένει χωρὶς ἀποτέλεσμα, κλείνεται στὸν ἑαυτὸ της και ή θεία χάρις δὲν ζωογονεῖ ἐκεῖνον πού δὲν βούλεται, γιατί σὲ ὄν θεόμορφο και ἐλεύθερο δὲν φέρνει ἀποτέλεσμα ή βία⁸⁹. Ἀναδεικνύεται, ἀπὸ τῆ μία, ή ἐκούσια κίνηση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεό, ἐνεργοποιώντας τῆ φυσικὴ θεόδοτη διάθεση και, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅτι ἔχει τεράστια σημασία ὁ τρόπος πού βιώνεται ή θρησκεία και καλλιεργεῖται ή πίστη, τὸ πλαίσιο, δηλαδή, τὸ οἰκογενειακὸ, κοινωνικὸ, πολιτιστικὸ, ἐκκλησιαστικὸ και ἐκπαιδευτικὸ, μέσα στὸ ὁποῖο ζεῖ ὁ νέος. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Ἅγιος Σιλουανὸς ἀποφάσισε τὰ ἐξῆς πολὺ νωρίς: «Ὅταν θὰ μεγαλώσω θὰ περιέλθω ὄλην τὴν γῆν πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ Θεοῦ». Ὁ ἅγιος, πού μεγάλωνε σὲ χριστιανικὸ και πνευματικὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον, δόθηκε ὀλοκληρωτικὰ στὴν ἐμπειρικὴ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ, στὴν ἡλικία τῶν 4, και ἀποφάσισε νὰ τὸν ἀναζητήσει, ὅταν ἐμφυτεύτηκε ή ἀμφιβολία στὴν καρδιά του γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ κάποιον πλανόδιο βιβλιοπώλη⁹⁰. Τί ἔδρασε πιὸ καταλυτικὰ σὲ αὐτὴ τὴν ψυχὴ, στὴν παιδικὴ και ἐφηβικὴ ἡλικία τελικὰ, ή πίστη ἢ ή ἀμφιβολία, πού γεννήθηκαν σὲ ἓνα συγκεκριμένο περιβάλλον, τὸ ὁποῖο ἄφηνε περιθώρια νὰ ἀναπτυθοῦν και τὰ δυό;

87. ΣΤΑΜΟΥΛΗ Χ., ὀπ.π., σσ. 37-38.

88. ΑΥΤΟΥΣΤΙΑΝ Π. Α., *Ἐν ἀσθενείας καύχησις*, Ἀθήνα 1998, σσ. 21-24.

89. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Λόγος Κατηχητικὸς Μέγας, κεφ. 40. ΕΠΕ Γρηγορίου Νύσσης, τ. 1. Δογματικά Α', σελ. 127-129. Παραδίδεται παράλληλα με τὰ Γρηγορίου Νύσσης, Λόγον 1 εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα (PG 46, 606 κ.έ.) και περὶ τῆς κατὰ Θεὸν προθέσεως (PG 45, 289 κ.έ.) ἀπὸ τὸν π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ (Φλωρόφσκυ, 2006[1977]).

90. Ἀρχιμ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ (ΣΑΧΑΡΩΦ), Ὁ Ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, Ἔσσεξ 2002, σ. 13.

Σε ένα τέτοιο μετα-νεωτερικό ερώτημα δεν χρειάζεται η θεολογία να προσπαθεί να δώσει απάντηση με απολογητική διάθεση και να επιχειρεί να θεραπεύσει τα αδιέξοδα του νεωτερικού κόσμου, όπως έκανε η δυτική θεολογία και επηρέασε σαφώς και την Ὁρθόδοξη θεολογία. Στόν σύγχρονο ανθρωποκεντρικό κόσμο η πίστη δεν έχει θέση γιατί έρχεται, αφού ένυπάρχει στο δημιουργημένο άνθρωπο, σε ρήξη με την «πρόοδο» και την έλευθερία του ανθρώπου⁹¹. Έτσι, αρχικά, η πίστη απελευθερώνεται από ήθικά αίτήματα και δογματικούς ισχυρισμούς και περιορίζεται για τόν Friedrich Schleiermacher (1768-1824) στην καρδιά του ανθρώπινου προσώπου, ως τó έσωστρεφές αίσθημα τής «απόλυτης έξάρτησης» από τόν Θεό⁹². Πρόκειται, βέβαια, για ένα χριστιανισμό χωρίς δυνατότητα κριτικής του πνεύματος και τής αυτοσυνειδησίας τής νεωτερικότητας. Ὡς απάντηση, οί διακριτές έμπειρίες του «κόσμου τών πραγμάτων» και του «κόσμου του προσωπικού έαυτού» του Wilhelm Hermann (1846-1922) μετατρέπουν τήν πίστη σε έσωτερικό βίωμα, πού στερείται αποδείξεων και προσφέρουν μία λύση τονίζοντας τήν υποκειμενικότητα τής πίστης⁹³ και τόν περιορισμό τής θρησκείας στόν ιδιωτικό χώρο, χωρίς να έχει σχέση με τó καθολικό και τó κοινωνικό⁹⁴. Πρόκειται για μία ύπαρξιακή έρμηνεία τής πίστης, πού τήν ανέπτυξε ó Rudolf Bultmann (1884-1976) και τήν περιορίζει μονομερώς σε βίωμα μιάς ύψηλότερης έμπειρίας του έαυτού, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τήν κονστρουκτιβιστική έρμηνευτική⁹⁵. Περισσότερο διευρυμένη η «Ίδέα Χριστού» του Karl Rahner (1904-1984), πού σμιρτά μέσα σε κάθε άνθρωπο, μόλις αναζητεί τήν ύψηλότερη και έλεύθερη έκπλήρωση τής ανθρώπινης ούσίας του. Πρόκειται για μία έσωτερική αυθυπερβατικότητα όλων τών ανθρώπων, πού τελιώνεται όμως μέσα στόν κόσμο, με τήν αυτοαποκάλυψη του ίδιου του Θεού, πού τελειοποιεί τήν ανθρώπινη ύπαρξη⁹⁶. Για τόν Paul Tillich (1886-1965), τέλος, η ανθρώπινη ύπαρξη είναι ένα «υπερβατικό» έρωτηματικό και η πίστη μία απάντηση σε αυτό. Έτσι, η θρησκεία είναι αυτό πού μας άφορτά απόλυτα και

91. MOLTSMANN J., *Τί είναι η Θεολογία; Δυό μελετήματα για τήν επικαιροποίησή της*, μτφρ. Π. Γιατζάκη, Αθήνα 2008.

92. SCHLEIERMACHER F., *The Christian Faith*, Berkeley, A 2011.

93. MOLTSMANN J., *ό.π.*, σσ. 93-95.

94. MACQUARRIE J., *An Existential Theology: A Comparison of Heidegger and Bultmann*, London 1955

95. MOLTSMANN J., *ό.π.*

96. RAHNER K., *Foundations of Christian Faith: An Introduction to the idea of Christianity*, New York 2007.

ἀνέκκλητα, εἶναι ἡ «οὐσία πὺν νοηματοδοτεῖ τὸν πολιτισμὸ», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποτελεῖ ἀναπόφευκτα ὄχι μιὰ δογματικὴ δοξασία, ἀλλὰ «συναρπαγὴ» ὀλόκληρου τοῦ προσώπου ἀπὸ «αὐτὸ πὺν μᾶς ἀφορᾷ ἀπολύτως»⁹⁷.

Δὲν εἶναι κοινότοπο νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι στὴ σύγχρονη χριστιανικὴ θεολογία ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος τῆς πίστεως δὲν εἶναι ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὴ μεταμοντέρνα προβληματικὴ τῆς διανόησης καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ εὐρύτερο πλαίσιο πὺν ἀποκαλεῖται στὴν καλύτερη περίπτωση μεταχριστιανικό (θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ καὶ σὲ περιπτώσεις ἀντιχριστιανικό). Πῶς θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ ἀλλιῶς; Σημασία ἔχει νὰ καταφέρει νὰ «συσχετίσει τὴν ἀρχαία παράδοση τῆς πίστεως μὲ τὸν νεωτερικὸ κόσμο τῆς δυσπιστίας»⁹⁸.

3. Ὁφέλη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστεως

Τὰ λόγια τοῦ ὁσίου: «Ὅσοι ἐδῶ στὴ γῆ ζοῦν τὸν Χριστό, ζοῦν τὸν Παράδεισο» ἐξηγοῦνται στὸ πλαίσιο τῆς ἐκζήτησης τῆς ἀγιότητας ὡς τὸν φυσιολογικὸ τρόπο νὰ ζεῖ καὶ νὰ ἀναπτύσσεται ὁ ἄνθρωπος ζώντας στὴν ὄντολογικὴ διάστασή της καὶ ὄχι στὴ συμπεριφορικὴ⁹⁹. Τὸ ὄφελος; «Θὰ εἶναι τότε ἡ χαρὰ ἀναφαίρετη. Αὐτὸ θέλει πῶς πολὺ ὁ Χριστός, νὰ μᾶς γεμίζει ἀπὸ χαρὰ, διότι εἶναι ἡ πηγὴ τῆς χαρᾶς. Αὐτὴ ἡ χαρὰ εἶναι τὸ δῶρο τοῦ Χριστοῦ. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ χαρὰ θὰ γνωρίσουμε τὸν Χριστό».

Πρωταρχικά, σημειώνεται ὅτι πολλὲς ἐπιστημονικὲς ἔρευνες παρουσιάζουν στὰ εὐρύματά τους ὀφέλη τῆς θρησκευτικότητας, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι αὐτὰ δὲν ἐπιδέχονται κριτικῆς καὶ περιορισμούς, πὺν πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπόψη. Ἡ μετα-ἀνάλυση 75 ἐρευνῶν, πὺν ἔχουν γίνεῖ στὶς Η.Π.Α. σὲ διαφορετικὰ θρησκευτικὰ περιβάλλοντα (κυρίως χριστιανικά), ἀπὸ τὸ 1990 ἕως τὸ 2010, σὲ 66.273 ἐφήβους, ἔδειξε ὅτι παρόλο πὺν ἡ κατανόηση τοῦ ὄρου «θρησκευτικότητα» δὲν εἶναι εὐκόλη, γιὰ τοὺς ἐρευνώμενους καὶ ἐρευνητές, καὶ ἀντικειμενικὴ, αὐτὴ ἐπιδρᾷ θετικὰ α) στὴ μείωση τῶν ἐπικίνδυνων συμπερι-

97. TILICH P., *Theology of Culture*, London/Oxford/New York 1964. TILICH P. *Systematic Theology: Three Volumes in one*, Chicago 1967

98. ΓΚΑΝΑ Π. Ε., Ἡ Ποιμαντικὴ στὰ χρόνια τῆς ἐκκοσμίκευσης. Ἐκκοσμίκευση: ἀμείλικτος ἐχθρὸς ἢ ἀπρόσμενος σύμμαχος; *Θεολογία* 81(2)/2010.

99. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἀγιότητα καὶ Ἐνγλιζίωση. Ψυχολογικὴ καὶ Ποιμαντικὴ προσέγγιση, Στὸν Σ' τόμο, Ἀγιότητα: Ἐνα λησμονημένο ὄραμα (σσ. 103-112), Ἀθήνα 2001.

φορῶν, β) στη μείωση τῆς κατάθλιψης, γ) στην αὐτοπεποίθηση, δ) στην εὐεξία, ε) στην εὐσυνειδησία, στ) στην ἀνοιχτότητα καὶ ζ) στην ἱκανοποίηση ἀπὸ τὴ ζωὴ¹⁰⁰. Μάλιστα, φαίνεται ὅτι ἡ διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης, ἐνῶ ἀρχίζει στὴν περίοδο τῆς ἐφηβείας, κορυφώνεται στὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐνήλικης ζωῆς καὶ γιὰ αὐτὸ ἡ ἔρευνα τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας ὀφείλει νὰ ἔχει συνέχεια¹⁰¹.

Πάντως μέχρι τώρα γνωρίζουμε ὅτι ἡ ὑγεία¹⁰² καὶ ἡ εὐτυχία τοῦ παιδιοῦ εἶναι συνδεδεμένες καὶ μὲ τὴ θρησκευτικότητα. Ἐκεῖνοι ποὺ θρησκευοῦν, ποὺ πηγαίνουν στὴν Ἐκκλησία ἢ ποὺ προσεύχονται, φαίνεται, σὲ ἔρευνες, νὰ εἶναι εὐτυχισμένοι¹⁰³. Μία ἔρευνα ποὺ διήρκησε τρεῖς δεκαετίες στὶς Η.Π.Α. ἀνέδειξε ὅτι ἡ θρησκεία μπορεῖ α) νὰ προσφέρει τὸ πλαίσιο τῆς λεγόμενης «ψυχολογικῆς ἄνεσης» γιὰ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν θάνατο καὶ τὴ μετὰ θάνατον ζωὴ, β) νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ἀνθρώπους μέσα ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ παράδειγμα, νὰ παρέχουν κοινωνικὴ ὑποστήριξη καὶ νὰ εἶναι ἀλληλέγγυοι, γ) νὰ δώσει νόημα στὴ ζωὴ καὶ τὴν αἴσθηση τοῦ ἀνήκειν καὶ δ) νὰ προσφέρει λατρευτικὲς εὐκαιρίες, ποὺ ἱκανοποιοῦν τὸν ἄνθρωπο. Ἐπιπλέον, ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὸ παιδί, γιὰ τὸν παρόντα ἕνα σταθερὴ βάση ἀναφορᾶς στὴν ἀνάπτυξη καὶ ἀρχὲς γιὰ τὴ ζωὴ του. Τέλος, καλλιεργεῖ τὴν ἐμπειρία θετικῶν συναισθημάτων, ὅπως τὴ συγχώρεση, τὴ συμπόνια, τὴν εὐγνωμοσύνη κ.ἄ.¹⁰⁴.

---

100. YONKER J. E., SCHNABELRAUCH C. A. & DEHAAN L. G., The relationship between spirituality and religiosity on psychological outcomes in adolescents and emerging adults: A meta-analytic review, *Journal of Adolescence*, 35(2)/2012.

101. BENSON P. L., ROEHLKEPARTAIN E. C. & RUDE S. P., Spiritual development in childhood and adolescence: toward a field of inquiry, *Applied Developmental Science*, 7(3)/2003. REGNERUS M. D., Religion and positive adolescent outcomes: A review of research and theory, *Review of Religious Research*, 44(4)/2003. SMITH C., Five proposals for reforming article publishing in the social scientific study of religion (especially quantitative): Improving the quality, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(4)/2010. KING P. E. & BOYATZIS C., Exploring adolescent spiritual and religious development: current and future theoretical and empirical perspectives, *Applied Developmental Science*, 8(1)/2004.

102. FRANCIS L. J. & ROBBINS M., *Urban Hope and Spiritual Health: The Adolescent Voice*, Peterborough 2005.

103. HOLDER M. D., COLEMAN B. & WALLACE J. M., Spirituality, Religiousness and Happiness in Children Aged 8-12 Years, *Journal of Happiness Studies* 11(2)/2010.

104. DIENER E. & BISWAS-DIENER R., *Happiness: Unlocking the Mysteries of Psychological Wealth*, Massachusetts 2008.

Ἡ θρησκευτικότητα, ἐπίσης, ἔχει συνδεθεῖ μὲ μειωμένη συχνότητα στὰ συμπτώματα κατάθλιψης σὲ ἐφήβους¹⁰⁵. Ἰδιαίτερα, ἡ μείωση αὐτὴ ἔχει καταγραφῆ σὲ σχέση μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐφήβων στὴ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐρευνες ἔχουν δείξει ὅτι ὅσο αὐξάνεται ἡ συμμετοχὴ σὲ αὐτὲς καὶ αὐτὴ συνδυάζεται μὲ τὴ σημαντικὴ θέση τῆς θρησκείας στὴ ζωὴ τῶν ἐφήβων, μειώνονται τὰ αἰσθήματα κατάθλιψης, ἀπελπισίας καὶ μοναξιᾶς¹⁰⁶. Ἄλλες ἔρευνες, στὴ Γερμανία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴς Η.Π.Α., οἱ ὁποῖες μελέτησαν τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐφήβων στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, διαπίστωσαν ὅτι αὐτὴ ἐπιρροεάζει θετικὰ καὶ τὴν αὐτοεκτίμησιν¹⁰⁷.

Ἐπιστήμονες, ἀκόμη, κατέδειξαν σὲ μελέτη 615 ἐφήβων, διαφορετικῶν ἐθνῶν καὶ Ἐκκλησιῶν ὅτι ἡ συχνότητα τῶν θρησκευτικῶν ἐμπειριῶν (ὁ,τιδήποτε σχετίζεται μὲ τὴ θρησκεία καὶ τὸ ἱερό) στὴν καθημερινὴ ζωὴ ἐπιρροεάζει τὸ αἶσθημα ἰκανοποίησης ἀπὸ τὴ ζωὴ¹⁰⁸. Ἐπιπλέον, ἡ θρησκευτικότητα ἐπιρροεάζει ἀρνητικὰ τὶς ἐπιπτώσεις τοῦ στρες¹⁰⁹, ἐνῶ ὀδηγεῖ σὲ χαμηλότερα ποσοστὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐφήβων, ἂν καὶ ὄχι ὅλων γενικὰ¹¹⁰, σὲ συμπεριφορὲς ὑψηλοῦ

105. PETIS R. J., Religion and adolescent depression: the impact of race and gender, *Review of Religious Research* 29(4)/2008

106. PEARCE M. J., LITTLE T. D., & PEREZ J. E., Religiousness and depressive symptoms among adolescents, *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology* 32/2003. SINHA J. W., CNAAN R. A. & GELLES R. J., Adolescent risk behaviors and religion: Findings from a national study, *Journal of Adolescence* 30(2)/2007. SMITH C. & DENTON M., *Soul searching: The religious and spiritual lives of American teenagers*, New York 2005. WRIGHT L. S., FROST C. J. & WISECARVER S. J., Church attendance, meaningfulness of religion, and depressive symptomatology among adolescents, *Journal of Youth and Adolescence* 22/1993. VAN DYKE C. J., GLENWICK D. S., CECERO J. J., & KIM S., The relationship of religious coping and spirituality to adjustment and psychological distress in urban early adolescents. *Mental Health, Religion & Culture* 12(4)/2009.

107. DONAHUE M. J. & BENSON P. L., Religion and the well-being of adolescents, *Journal of Social Issues* 51(2)/1995. SMITH C. B., WEIGERT A. J. & THOMAS D. L., Self-esteem and religiosity: An analysis of Catholic adolescents from five cultures, *Journal for the Scientific Study of Religion* 18(1)/1979.

108. KELLEY B. S. & MILLER L., Life Satisfaction and Spirituality in adolescents, *Research in the Social Scientific Study of Religion* 18/2007.

109. WILLS T. A., YAEGER A. M. & SANDY J. M., Buffering effect of religiosity for adolescent substance use. *Psychology of Addictive Behaviours* 17(1)/2003.

110. ROSTOSKY S., DANNER F. & RIGGLE E., Is religiosity a protective factor against substance use in young adulthood? Only if youre straight!, *Journal of adolescent health* 40(5)/2007.

κινδύνου, που μπορεί να βλάψουν τους ίδιους¹¹¹, όπως το κάπνισμα, τη χρήση ουσιών, κατανάλωση αλκοόλ¹¹² ή την πρόωγη¹¹³ ή επικίνδυνη σεξουαλική δραστηριότητα¹¹⁴. Αντίστροφη σχέση φαίνεται, επίσης, να υπάρχει ανάμεσα στην παραβατική και αντικοινωνική συμπεριφορά και τη θρησκευτική πίστη των εφήβων και νέων¹¹⁵. Από την άλλη, υπάρχουν ένδειξεις ότι η θρησκευτική δραστηριότητα επηρεάζει θετικά κάθε πρόσωπο σε όλη τη διάρκεια της εφηβείας¹¹⁶ και ιδιαίτερα συνδέεται με την έλλειψη προβληματικών συμπεριφορών, την

---

111. SMITH C. & FARIS R., *Religion and American adolescent delinquency, risk behaviors, and constructive social activities: A research report of the National Study of Youth and Religion*, North Carolina 2002.

112. BARTKOWSKI J. P. & XU X., Religiosity and teen drug use reconsidered: A social capital perspective, *American Journal of Preventive Medicine* 32(6)/2007. REGNERUS M. D. & ELDER G. H., Staying on track in school: Religious influences in high - and low - risk settings, *Journal for the Scientific Study of Religion* 42(4)/2003. SINHA J. W., CNAAN R. A. & GELLES R. J., Adolescent risk behaviors and religion: Findings from a national study, *Journal of Adolescence* 30(2)/2007. WINTERS K. C., CHUNG T., STINCHFIELD R., KASSEL J. D. & CONRAD M., *Addictions And Adolescence*, Στο Ramachandran V. S., *Encyclopedia of Human Behavior*, London 2012. ROBBINS M., Attitude to smoking among female adolescents: is religion a significant but neglected factor?, Στο Francis L. J., Astley J. & Robbins M., *Religion, Education and Adolescence: International Empirical Perspectives*, Cardiff 2005.

113. DONAHUE M. J. & BENSON P. L., *ὄπ.π.* HOLDER D. W. και Συν., The association between adolescent spirituality and voluntary sexual activity, *Journal of Adolescent Health* 26(2)/2000.

114. SMITH C. & DENTON M., *ὄπ.π.* BRIDGES L. J. & MOORE K. A., *Religious involvement and children's well-being: What research tells us (and what it doesn't)*, Washington 2002. BERNE L. & HUBERMAN B., *European Approaches to Adolescent Sexual Behavior and Responsibility*, Washington 1999, σσ. 51-66.

115. BAIER C. J. & WRIGHT B. R., "If you love me, keep my commandments": A meta-analysis of the effect of religion on crime, *Journal of Research in Crime and Delinquency* 38(3)/2001. BAIER D., The Influence of Religiosity on Violent Behavior of Adolescents: A Comparison of Christian and Muslim Religiosity, *J Interpers Violence* 29(1)/ 2014. JOHNSON B. R., JANG S. J., LARSON D. B., & LI S. D., Does adolescent religious commitment matter: A reexamination of the effects of religiosity on delinquency, *Journal of research in Crime and Delinquency* 38(1)/2001. REGNERUS M. D. & ELDER G. H., *ὄπ.π.* PEARCE M. J., JONES S. M., SCHWAB - STONE M. E. & RUCHKIN V., The protective effects of religiousness and parent on the development of conduct problems among youth exposed to violence, *Child Development* 74(6)/2003.

116. REGNERUS M. D. & ELDER G. H., *ὄπ.π.*

ύγιη ανάπτυξη τῶν ἐφήβων¹¹⁷, τὴ νοηματοδότηση τῆς ζωῆς¹¹⁸ καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ταυτότητάς τους¹¹⁹.

Ἐκτὸς ὅσων ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ἓνα ἀριθμὸς ἐρευνῶν ἀναδεικνύουν τὴ σχέση μετὰ τῆς θρησκευτικότητας τῶν ἐφήβων καὶ τῆς ἐνσυναίσθησης. Εἰδικότερα, αὐτὴ ἡ σχέση φανερώναται στὴν προσφορὰ στοὺς ἄλλους, τὸν ἐθελοντισμὸ καὶ ἀλtruισμὸ στὸ πλαίσιο τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας καὶ τῆς εὐρύτερης κοινωνίας¹²⁰. Ἀκόμη, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς πίστεως καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐνεργοποίηση σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν πολιτικὴ εὐαισθητοποίηση καὶ ἐνεργοποίηση¹²¹, κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ φανεῖ πολὺ χρήσιμο στὸν σχεδιασμὸ τῆς ἐκπαίδευσης ποὺ προσφέρει τὸ Κράτος.

Μία ἀκόμη μετα-ἀνάλυση¹²² ἐρευνῶν κάποιων ἀπὸ τὶς παραπάνω, ἀλλὰ καὶ ἄλλων (45) ἀπέδωσε στοιχεῖα, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὴ θετικὴ ἐπίδραση τῆς θρη-

117. DOWLING E. M. καὶ Συν., Structural relations among spirituality, religiosity, and thriving in adolescence, *Applied Developmental Science* 8(1)/2004. BENSON P. L., SCALES P. C., SESMA A. J. & ROEHLKEPARTAIN E. C., Adolescent spirituality, Στὸ Moore K. A. & Lippman L. H., What do children need to flourish? Conceptualizing and measuring indicators of positive development, New York 2005.

118. DAMON W., *The path to purpose*, New York 2008. ROESER R. W., ISAAC S. S., ABO-ZENA M., BRITTIAN A. & PECK S. J., *Self and identity processes in spirituality and positive youth development*, Στὸ Lerner R. M., Roeser R. W. & Phelps E., *Positive youth development and spirituality: From Theory to research*, Pennsylvania 2008. TEMPLETON J. L. & ECCLES J. S., *The relation between spiritual development and identity processes*, Στὸ Roehlkepartain E. C., King P. E., Wagener L. M. & Benson P. L., *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*, California 2008.

119. MARKSTROM - ADAMS C., HOFSTRA G. & DOUGHER K., The ego virtue of fidelity: A case for the study of religion and identity formation in adolescence, *Journal of Youth and Adolescence* 23(4)/1994. MARKSTROM - ADAMS C. & SMITH M., Identity formation and religious orientation among minority and majority high schools students from the United States and Canada, *Journal of Adolescence* 19(3)/1996. FULTON A. S., Identity status, religious orientation and prejudice, *Journal of Youth and Adolescence* 26(1)/1997.

120. HART D. & FEGLEY S., Prosocial Behavior and Caring in Adolescence: relations to Self-Understanding and Social Judgment, *Child Development* 66(5)/1995. SMITH C. & DENTON M., ὄπ.π. YOUNISS J. A., MCLELLAN J. & YATES M., Religion, community service, and identity in American Youth, *Journal of Adolescence* 22(2)/1999.

121. KERESTES M., YOUNISS J. E., & METZ E., Longitudinal patterns of religious perspective and civic integration. *Applied Developmental Science* 8(1)/2004. CRYSTAL D. S. & DEBELL M., Sources of civic orientation among American Youth: Trust, religious valuation, and attributions of responsibility. *Political Psychology* 23(1)/2002.

122. Μετα-ἀνάλυση (meta-analysis) εἶναι μία ἀντικειμενικὴ καὶ ποσοτικὴ στατιστικὴ μέθοδος ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν σύνθεση (π.χ. συνδυασμὸ καὶ σύνοψη) ἐρευνητικῶν μελετῶν

σκευτικότητα στους εφήβους και νέους, αλλά και κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία για τη δημόσια ή ιδιωτική έκφραση της πίστης, αλλά και τη σχέση αυτής –και της ανάπτυξής της– με τον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο. Θέματα που στην σύγχρονη εποχή έχουν παραθεωρηθεί και έχουν τροφοδοτήσει ποικίλες συζητήσεις και συγκρούσεις. Η ανάλυση έδειξε ότι η θρησκευτικότητα γενικά σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη θετική συμπεριφορά (για το κοινωνικό σύνολο και την προσωπική εύτυχια) και αντίθετα δεν σχετίζεται με την άρνητική. Η πρώτη συσχέτιση, μάλιστα, είναι ισχυρότερη όταν κάποιοι δηλώνουν ότι πιστεύουν ιδιωτικά παρά δημόσια (συμμετοχή στη λατρεία). Επιπλέον, οι έρευνες καταδεικνύουν σχετικά με τη θρησκευτικότητα ότι α) αποτελεί παράγοντα κοινωνικοποίησης, όταν η θρησκεία είναι μέρος της πολιτιστικής ταυτότητας και ταιριάζει στην ανάπτυξη του προσώπου, β) ο ιδιωτικός τρόπος έκφρασης της πίστης έπιδρα περισσότερο από τη δημόσια έκφραση αυτής, κάτι που αντικατοπτρίζει το έκκοσμικευμένο κοινωνικό γίνεσθαι της εποχής, που δεν έχει σχέση με τη θρησκεία και γ) η θρησκεία αποδεικνύεται ότι σχετίζεται γενικά με τη συμπεριφορά μέσω των ευκαιριών έκφρασης που παρέχει και των κανονιστικών σχέσεων που δημιουργεί (π.χ. βάπτισμα νηπίου). Πέρα από αυτά, η θρησκευτικότητα ενός ατόμου καθορίζει τον τρόπο συμπεριφοράς του, περισσότερο όταν η θρησκεία, που ακολουθεί, είναι σημείο αναφοράς του πολιτισμού της κοινωνίας που ζει. Για τους εφήβους ειδικότερα, η θρησκεία δεν έπιδρα σε μεγάλο βαθμό τη συμπεριφοράς τους, γιατί δεν ταιριάζει τόσο με τον μοντέρνο, έκκοσμικευμένο τρόπο ζωής. Αντίστοιχα όσα στοιχεία της θρησκείας ταιριάζουν με τον σύγχρονο κόσμο ασκούν μεγαλύτερη επίδραση στη συμπεριφορά των εφήβων κι έχουν μεγαλύτερη κοινωνική αποδοχή, όπως κι έλεγχος. Συμπερασματικά, για τους ερευνητές η θρησκευτικότητα έχει ισχυρότερη σχέση με την ανάπτυξη των νέων και τη συμπεριφορά τους, αν το θρησκευτικό περιβάλλον, στο οποίο μεγαλώνουν, ταιριάζει πιο πολύ στους ίδιους¹²³.

Είναι σαφές ότι πιο έντονο ενδιαφέρον για τη θρησκευτικότητα των παιδιών και των εφήβων παρατηρείται κυρίως στις Η.Π.Α., όπου η θρησκευτική

που έχουν γίνει στο παρελθόν για κάποιο συγκεκριμένο θέμα, ώστε να οδηγήσουν σε ένα συνολικό συμπέρασμα.

123. CHEUNG C. & YEUNG J. W., Meta-analysis of relationships between religiosity and constructive and destructive behaviors among adolescents. *Children and Youth Services Review* 32(2)/2011.

αγωγή ανήκει στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας και της θρησκευτικής κοινότητας του καθενός. Στο έκκοσμηκευμένο ευρωπαϊκό περιβάλλον, η συζήτηση για την παιδική και νεανική θρησκευτικότητα γίνεται δημόσια και γίνονται έρευνες μεγαλύτερης έμβειας, που άφορουν κυρίως έφήβους από 15 και άνω. Άξίζει να αναφερθεί ή έρευνα έννεα Πανεπιστημίων σε όκτώ Ευρωπαϊκές χώρες (Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Όλλανδία, Νορβηγία, Έσθονία, Ρωσία, Ίσπανία) με τίτλο: Religion in Education. A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European countries? (REDCo) που διήρκασε από το 2006 έως το 2009. Άνάμεσα σε άλλα ανέδειξε ότι α) οί έφηβοι θεωρούν τη θρησκεία ως αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας που δέν προκαλεί κατά βάση διαμάχες και ξενοφοβία¹²⁴ και β) οί θρησκευόμενοι μαθητές δέν είναι λιγότερο άνεκτικοί στη διαφορετικότητα ή λιγότερο άνοιχτοι στον διάλογο από τους μη θρησκευόμενους¹²⁵. Πριν από αυτή, μία άλλη έρευνα σε δέκα χώρες (Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία, Πολωνία, Όλλανδία, Σουηδία, Φινλανδία, Ίρλανδία, Κροατία, Ίσραήλ) και σε 8.948 τελιόφοιτους Δευτεροβάθμιας Έκπαίδευσης μελέτησε σε βάθος τη θρησκευτικότητα στη ζωή τους και τη σχέση τους με τη θρησκεία και τους φορείς της. Άπό αυτήν προέκυψε ότι ή θρησκεία λειτουργεί ως σταθεροποιητικό στοιχείο της ταυτότητας, έπειδή διασυνδέει το ύποκείμενο (νέος) με το παρελθόν του όχι μόνο το συλλογικό αλλά και το προσωπικό. Ταυτόχρονα σε όλες τις χώρες διαπιστώθηκε ότι ή θρησκεία σχετίζεται με τις άνθρωπιστικές άξιες από τους νέους. Αυτές οί πιστοί νέοι θεωρούν ότι τις διδάσκονται από την οικογένεια, ένω στο σχολείο περιμένουν από τη Θρησκευτική Έκπαίδευση να τους καλλιεργήσει ικανότητες να άναζητούν έναλλακτικούς τρόπους άντιμετώπισης ζητημάτων της ύπαρξης και της ζωής¹²⁶.

Άν και αναφέρονται σε πολλές έρευνες θετικές έπιρροές της θρησκευτικότητας και της πίστης στην προσωπικότητα και στη ζωή των έφήβων, δέν πρέπει

124. VALK P., BERTRAM - TROOST G., FRIEDERICI M., & BERAUD C., *Teenager's Perspectives on the Role of Religion in their Lives, Schools and Societies: A European Quantitative Study*. Munster, New York Munchen, Berlin 2009, σ. 425.

125. Όπ.π., σσ. 404-407.

126. ZIEBERTZ H.-G., KAY W. K. & RIEGEL U., *Youth in Europe 3: An International Empirical Study of the Significance of Religion for Life Orientation*, Munster 2009. KAY W. K. & ZIEBERTZ H.-G., A nine-country survey of youth in Europe: selected findings and issues, *British Journal of Religious Education* 28(2)/2006.

νά θεωρούνται πανάκεια, γιατί έχουν σημειωθεί από έρευνητές και άρνητικές επιπτώσεις της θρησκευτικότητας αναφορικά με προβληματικές κοινωνικές συμπεριφορές και ψυχοπαθολογικές καταστάσεις¹²⁷.

Όστόσο, σε κάθε περίπτωση τὸ θρησκευτικό, κοινωνικό και ιστορικοπολιτισμικό περιβάλλον τῶν προσώπων καθορίζει τόσο τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητάς τους ὅσο καὶ τὴ θετική ἢ ἀρνητική ἐπιρροή της καὶ γιὰ αὐτὸ ὅλα τὰ εὐρήματα τῶν ἐρευνῶν ἐρμηνεύονται ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ πλαισίου τους. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, μπορεῖ νὰ κατανοήσει κανεὶς στὴ ναζιστική Γερμανία, τὴ θρησκευτικότητα τῆς Γερμανικῆς νεολαίας γενικότερα καὶ τῆς Χιτλερικῆς νεολαίας (Hitlerjugend) εἰδικότερα. Πράγματι, οἱ ἔννοιες τοῦ «συστήματος ἀπόδοσης νοήματος» σὲ ἐπίπεδο θεσμῶν καὶ θρησκευτικῶν κοινοτήτων καὶ τοῦ «συστήματος διαμόρφωσης ταυτότητας» σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ τὴ Συστημικὴ θεωρία ἀποδεικνύονται πολὺ χρήσιμες τόσο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς θρησκευτικότητάς ὅσο καὶ τῆς παθολογίας της¹²⁸. Ἡ ὕπαρξη τῶν πλαισίων καὶ ἡ ἀντίληψή τους ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο δημιουργοῦν τὸ περιβάλλον διαφορετικῆς ἐννοιολόγησης τῆς σχέσης ταυτότητας καὶ θρησκείας, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται πρωταρχικὰ στὸ πλαίσιο τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς κοινότητας καὶ τῆς σχέσης ταυτότητας καὶ πίστης, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται πρωταρχικὰ στὸ πλαίσιο τοῦ δια-πολιτισμοῦ καὶ τοῦ προσωπικοῦ στοχασμοῦ/ἀναζήτησης¹²⁹. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ὁ πυρήνας τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας εἶναι μίᾳ προσωπικὴ διεργασία ταυτοποίησης τοῦ ἑαυτοῦ στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς καὶ συλλογικῆς διεργασίας, πού διενερ-

---

127. ΑΥΓΟΥΣΤΙΑΔΗ π. Α., Ἐπιτόμη καὶ Ἐνηλικίωση. Ψυχολογικὴ καὶ Ποιμαντικὴ προσέγγιση, ὅπ.π., σσ. 105-106. SILBERMAN I., HIGGINS E. T. & DWECK C. S., Religion and world change: Violence and Terrorism versus Peace, *Journal of Social Issues* 61(4)/2005. WAGENER L. M. & MALONEY H. N., *Spiritual and religious pathology in childhood and adolescence*, Στὸ Roehlkepartain E. C., King P. E., Wagener L. M. & Benson P. L., *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*, California 2006. OSER F. K., SCARLETT W. G. & BUCHER A., *Religious and spiritual development throughout the lifespan*, Στὸ Damon W. & Lerner R. M., *Handbook of child psychology* (τ. 1), New Jersey 2006.

128. ALTEMEYER B. & HUNSBERGER B., *Fundamentalism and authoritarianism*, Στὸ Paloutzian R. F. & Park C. L., *Handbook of the psychology of religion*, New York 2005. ROESER R. W. & PECK S., An Education in Awareness: Self, Motivation, and Self-Regulated Learning in Contemplative Perspective. *Educational Psychologist* 44(2)/2010. SILBERMAN I., HIGGINS E. T. & DWECK C. S., ὅπ.π.

129. ROESER W. R., ISAAC S. S., ABO-ZENA M., BRITTIAN A. & PECK S. J., ὅπ.π. TEMPLETON J. L. & ECCLES J. S., ὅπ.π.

γείται στο ιδιαίτερο πολιτιστικό-ιστορικό-θρησκευτικό πλαίσιο μιάς παράδοσης, όχι όμως ανεξάρτητα από τον κόσμο του Θεού¹³⁰.

Η παραπάνω παρατήρηση αντικατοπτρίζει την κριτική στη θεωρία της γνωσιακής ανάπτυξης, ή οποία εκφράζεται από τον Piaget και όσους στηρίζονται σε αυτόν. Ο ρόλος του πλαισίου και των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων στην έρμηνεία και την κατανόηση των επικοινωνιακών πράξεων και των συμπεριφορών θέτει, στη συνάφεια των θεμάτων μας, το πρόσωπο και τις σχέσεις του στο κέντρο του προβληματισμού που μās απασχολεί, που είναι το ζήτημα της θρησκευτικότητας και της πίστης στο παιδί¹³¹. Παράλληλα φέρνει στο προσκήνιο την πρωταρχική σχέση με τον προσωπικό Θεό, που δεν είναι μία αφηρημένη υπερβατική έννοια, αλλά Πρόσωπο, με το οποίο κάθε πρόσωπο βρίσκεται σε σχέση-κοινωνία¹³². Έτσι, η θρησκευτικότητα αναπτύσσεται στο παιδί και από το παιδί σε σχέση με τους άλλους, π.χ. τους γονείς¹³³ προσφέροντας ένα σύστημα νοηματοδότησης και έρμηνείας το οποίο επηρεάζει και το ίδιο ως μέρος του συνόλου, που του το προσφέρει¹³⁴. Ακόμη, προσεγγίσεις, όπως αυτή της ήθικης ανάπτυξης μέσω της ένσυναίσθησης¹³⁵ του Martin

130. ASHMORE R. D., DEAUX K. & McLAUGHLIN – VOLPE T., An organizing framework for collective identity: Articulation and significance of multidimensionality, *Psychological Bulletin* 130(1)/2004. TEMPLETON J. L. & ECCLES J. S., όπ.π. ZIEBERTZ H.-G. & KAY W. K., *Youth in Europe 2: An International Empirical Study about Religiosity*, Munster 2006. ZIEBERTZ H.-G., KAY W. K. & RIEGEL U., όπ.π.

131. ΠΟΥΡΚΟΥ Μ. Α., *Ο ρόλος του πλαισίου στην ανθρώπινη επικοινωνία, την εκπαίδευση και την κοινωνική-ήθικη μάθηση*, Αθήνα 2003. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ Α. Β., *Σχεσιοδυναμική Παιδαγωγική του Προσώπου*, Αθήνα 2000.

132. ZIZIOULAS J. D., *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*, Crestwood, N.Y. 1997.

133. KIRKPATRICK L. A. & SHAVER P. R., Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs, and conversion, *Journal for the Scientific Study of religion* 29(3)/1990. PIEDMONT R., *The role of personality in understanding religious and spiritual constructs*, Στο Paloutzian R. F. & Park ε. ά., *Handbook of psychology of religion*, New York 2005, σσ. 253-273.

134. SILBERMAN I., *Religious Violence, terrorism and peace: A meaning-system analysis*, Στο Paloutzian R. F. & Park C. L., όπ.π., New York 2005. BERING J., Towards a cognitive theory of existential meaning. *New Ideas in Psychology* 21(2)/2003. PARGAMENT K., *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred*, New York 2007.

135. Ένσυναίσθηση είναι μία αντιπροσωπευτική συναισθηματική αντίδραση που είναι περισσότερο κατάλληλη για την κατάσταση κάποιου άλλου απόμου, παρά για την κατάσταση του ίδιου του απόμου. Βλ. HOFFMAN M. L., *The Contribution of Empathy to Justice and Moral Development*, Στο Eisenberg, N. & Strayer, J., *Empathy and its Development*, New York 1987, σσ. 47-80.

Hoffman¹³⁶ ή της Norma Haan¹³⁷, που εστιάζει στο ρόλο της διαπροσωπικής εμπειρίας στην συμπεριφορά, αναδεικνύουν την εναλλακτική πρόταση στη γνωσιακή θεωρία. Βέβαια, και οι γνωσιακοί επιστήμονες, όπως αναφέρθηκε διαπίστωσαν τον ρόλο του πλαισίου, αλλά αναφέρονταν βασικά στο κοινωνικό και ιστορικοπολιτισμικό πλαίσιο. Πλέον, με οδηγό τον κονστρουκτιβισμό¹³⁸ ως θεωρία τίθεται και το ζήτημα της διαμόρφωσης του κατάλληλου πλαισίου μέσω των διαδικασιών μάθησης ώστε εμπειρικά και βιωματικά να οικοδομείται ή κάθε γνώση¹³⁹.

4. Παράγοντες που συντελούν στην ανάπτυξη της θρησκευτικότητας και θρησκευτικής πίστης του παιδιού και του εφήβου

Αναφέρθηκαν πολλά για τις σχέσεις, που ορίζουν τα πλαίσια ανάπτυξης της θρησκευτικότητας και της πίστης. Η σχέση ως έννοια και πράξη βρίσκεται στον πυρήνα της Χριστιανικής Θεολογίας και προσφέρει το πλαίσιο κατανόησης της αμοιβαίας διεργασίας που επισυμβαίνει ανάμεσα στα πρόσωπα και στον Προσωπικό Θεό και κατ' επέκταση σε κάθε σχέση. Μέσα από τις σχέσεις ο άνθρωπος αναπτύσσεται και τελειώνεται. Και φυσικά δεν είναι εύκολες και δεν έχουν όλες οι σχέσεις θετικά αποτελέσματα. «Όποιος θέλει να γίνει χριστιανός, πρέπει πρώτα να γίνει ποιητής» λέει ο όσιος Πορφύριος¹⁴⁰ περιλαμβάνοντας στη λέξη ποιητής την αγάπη και τον πόνο, αλλά και την προσωπική

136. HOFFMAN M. L., *Moral Development*, Στο Bornstein M. H. & Lamb M., *Developmental Psychology: An Advanced Textbook*, New Jersey 1988.

137. HAAN N., AERTS E. & COOPER B., *On Moral Grounds: The Search for Practical Morality*, New York 1985.

138. Κονστρουκτιβισμός (constructivism) ή εποικοδομισμός είναι η θεωρία κατά την οποία η μάθηση λαμβάνει χώρα σε πλαίσια και τα άτομα διαμορφώνουν η οικοδομούν μεγάλο μέρος των όσων μαθαίνουν και κατανοούν, σε συνάρτηση με τις εμπειρίες τους στις διάφορες καταστάσεις. Βλ. SCHUNK D. H., *Θεωρίες Μάθησης. Μία εκπαιδευτική θεώρηση*, μτφρ. Ε. Έγκκελάκη, έπιμ. Γ. Κουλαουζίδη, Αθήνα 2009, σ. 561.

139. VYGOTSKY L., *Νοῦς στην κοινωνία: Η ανάπτυξη τῶν ἀνωτέρων ψυχολογικῶν διαδικασιῶν*, μτφρ. Α. Μπίμπου, έπιμ. Σ. Βοσνιαδου, Αθήνα 1998. ΔΑΦΕΡΜΟΥ Μ., *Η πολιτισμική-ιστορική θεωρία του Vygotsky*, Αθήνα 2002. BRUNER J., *Ο Πολιτισμός της Εκπαίδευσης*, μτφρ. Χ. Βουγιούκα, Αθήνα 2007. ΦΡΥΔΑΚΗ Ε., *Η διδασκαλία στην τομή της νεωτερικής και μετανεωτερικής σκέψης*, Αθήνα 2009.

140. Βλ. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, όπ.π., σ. 228.

ένεργεια τοῦ ἀνθρώπου-ποιητῆ πού μέσα στό πλαίσιο τοῦ ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο του. Καί «ἔργο μας εἶναι νὰ προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε ἓνα τρόπο νὰ μποῦμε μέσα στό φῶς τοῦ Χριστοῦ» μαζί μὲ τοὺς ἄλλους. Καί ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ πού διαμορφώνουν τὸ πλαίσιο ὥστε οἱ ἐξωτερικὲς διαπροσωπικὲς διεργασίες, πού συμβαίνουν σὲ σχέση μὲ αὐτούς, νὰ γίνονται ἐνδοπροσωπικὲς διαδικασίες καί, στὴ διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης, νὰ δημιουργοῦν οὐσιαστικά τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ἀνάπτυξης τοῦ νοῦ καὶ διαμόρφωσης τῆς συμπεριφορᾶς¹⁴¹;

4.1 Οἰκογένεια

«Στὴν οἰκογένεια βρίσκεται μεγάλο μέρος ἀπ' τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου»¹⁴². Οἱ γονεῖς διαδραματίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστεως τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων¹⁴³. Ὑπάρχουν τρεῖς πτυχὲς τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς πού ἐπηρεάζουν κατὰ βάση τὴ διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου¹⁴⁴. Ἀρχικά, ἡ θρησκευτικότητα τῶν γονιῶν καὶ τὰ χαρακτηριστικά της, σὰ ὅποια ἐκτίθενται ἀπὸ νωρὴς τὰ παιδιά καὶ οἱ ἔφηβοι, διαμορφώνουν τὴ βάση πού θὰ τοὺς χρειαστεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐνήλικης ζωῆς στὴ διαμόρφωση τῆς δικῆς τους ταυτότητας¹⁴⁵. Δεύτερον, τὸ κοινωνικοοικονομικὸ πλαίσιο τῆς οἰκογένειας, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἐπίπεδου ἐκπαίδευσης τῶν γονιῶν καὶ τὸ εἰσόδημα τοῦ σπιτιοῦ, διαδραματίζει τὸν ρόλο του στὴ διαμόρφωση τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων. Μελέτες ἔχουν δεῖξει ὅτι λιγότερα μορφωμένα οἰκογενειακὰ περιβάλλοντα καὶ μὲ χαμηλότερο ἀπὸ τὸ μέσο ὄρο εἰσόδημα ἔχουν περισσότερες πιθανότητες νὰ καλλιεργοῦν πιὸ ἰσχυρὲς πεποιθήσεις γιὰ τὸν Θεὸ καὶ πιὸ παραδοσιακὴ ἄποψη γιὰ τὴ θρησκεία¹⁴⁶. Τὴν ἴδια ὥρα ἄλλες μελέτες εἶναι σὰ συ-

141. VYGOTSKY L., *Νοῦς στὴν κοινωνία: Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνωτέρων ψυχολογικῶν διαδικασιῶν*, μτφρ. Α. Μπίμπου, ἐπιμ. Σ. Βοσνιάδου, Ἀθήνα 1998.

142. Βλ. ὅπ.π., σ. 410.

143. BOYATZIS C., *Children's religious and spiritual development*, Στὸ Paloutzian R. F. & Park C. L., ὅπ.π. SPILKA B., HOOD R. W., HUNSBERGER B. & GORSUCH R., *Psychology of religion: An empirical approach*, New York 2003.

144. PEARCE L. D. & DENTON M. L., *A faith of their own: Stability and change in the religiosity of America's adolescents*. New York 2011.

145. MYER S. M., An interactive model of religiosity inheritance: The importance of family context. *American Sociological Review*, 61(5)/1996.

146. SMITH C. & FARIS R., Socioeconomic inequality in the American religious system: An update and assessment. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44(1)/2005. AMMERMAN N., *Bible Believers: Fundamentalists in the Modern World*. New Brunswick, NJ 1987.

μπεράσματά τους πιο έπιφυλακτικές με τή σχέση έκπαίδευσης και πίστης, γιατί ύπάρχουν για παράδειγμα ένδειξεις ότι οι νέοι πού άποκτούν μόρφωση Τριτοβάθμιας Έκπαίδευσης είναι πιο πιθανό να διαμορφώσουν μία πιο ίσχυρη θρησκευτική ταυτότητα παρά όσοι δέν εισάγονται στα Πανεπιστήμια¹⁴⁷. Τρίτον, ή σταθερότητα στο οικογενειακό περιβάλλον και στο σπίτι φαίνεται να έπηρεάζει τόν έφηβο στη θρησκευτικότητα και πίστη του, είτε θετικά είτε άρνητικά. Έτσι, καθίσταται εύκολότερο να κατανοήσουμε τή μη-θρησκευτικότητα έφηβων από μη παραδοσιακές οικογένειες (μονογονεϊκές κ.ά.), έφόσον παραδοσιακοί θρησκευτικοί θεσμοί τείνουν να μήν τις άποδέχονται¹⁴⁸.

Οί γονείς, άναλυτικότερα, άποτελούν σημείο άναφοράς για τούς νέους, για να έρμηγνέουν ό,τιδήποτε άφορα τή θρησκεία και τά πιστεύω. Η θρησκευτική πρακτική τών γονιών προσφέρει τά θεμέλια, για να οικοδομήσουν οι νέοι τήν πίστη τους με άνάλογη σταθερότητα¹⁴⁹. Κι αυτό γίνεται άμεσα με τις θρησκευτικές πράξεις και έμμεσα βλέποντας οι νέοι πώς και πόσο ή θρησκεία έπηρεάζει τις συμπεριφορές τών γονιών τους¹⁵⁰. Έρευνες έχουν δείξει ότι οι οικογένειες πού συντελοούν στήν άνάπτυξη τής θρησκευτικότητας τών παιδιών τους τó πετυχαίνουν υίοθετώντας μεθόδους, όπως τή διδασκαλία, τόν διάλογο, παίξιμο ρόλων, συμπροσευχή και συμμετοχή σε λατρευτικές πράξεις¹⁵¹. Μία έρευνα άπέδειξε ότι ή συμμετοχή στη λατρεία τών γονιών μαζί με τά παιδιά τους είναι πιο άποτελεσματική από τήν άπλή θρησκευτικότητα¹⁵², ένω μία άλλη έρευνα έδειξε ότι ή συζήτηση με τούς γονείς για θρησκευτικά θέματα και ή κοινή συμμετοχή σε θρησκευτικές δραστηριότητες προκαλούν από νωρίς καταγεγραμμένες από τούς νέους θρησκευτικές έμπειρίες και άναγνώριση τής σημασίας τής

---

147. WUTHNOW R., *Boundless Faith. The Global Outreach of American Churches*. California 2010.

148. EDGELL P., *Religion and Family in a Changing Society*. Princeton, NJ 2005.

149. OZORAK E., Social and cognitive influences on the development of religious beliefs and commitment in adolescence, *Journal for the Scientific Study of Religion* 28(4)/1989.

150. SPILKA B., HOOD R. W., HUNSBERGER B. & GORSUCH R., όπ.π.

151. DOLLAHITE D. C. & MARKS L. D., *How highly religious families strive to fulfil sacred purposes*, Στο Bengtson V., Acock A., Allen A., Dillworth-Anderson P. & Klein D., *Sourcebook of family theory and research*, California 2005. KING P. E. & FURROW J. L., Religion as a resource for positive youth development: Religion, social capital, and moral outcomes. *Developmental Psychology* 8(1)/2004.

152. ERIKSON J. A., Adolescent religious development and commitment: A structural equation model of the role of family, peer group, and educational influences, *Journal for the Scientific Study of Religion* 31(2)/1992.

θηρσκείας στη ζωή τους¹⁵³. Βέβαια, δεν έχουμε ανάλογες έρευνες σε Όρθόδοξα χριστιανικά περιβάλλοντα, αλλά δεν μπορούμε να αγνοήσουμε σημαντικά στοιχεία που μάς βοηθούν να αναγνωρίσουμε μέσα από ομοιότητες και διαφορές ό,τι είναι χρήσιμο.

Η ποιότητα των σχέσεων γονιων και παιδιων θεωρείται το κλειδί στην ανάπτυξη της πίστης. Οί αληθινές στενές σχέσεις εμπιστοσύνης και ασφάλειας είναι σημαντικές για την αποδοτικότερη μετάδοση της πίστης και της θρησκείας από τους γονείς στα παιδιά¹⁵⁴, και με λιγότερες αμφισβητήσεις στην «άσυμβίβαστη έφηβεία»¹⁵⁵. Οί ζεστές και ύποστηρικτικές σχέσεις με γονείς που θρησκευούν αναπτύσσουν ανάλογα και τη θρησκευτικότητα και πίστη των έφηβων¹⁵⁶. Δεν μπορούμε να μην αναφέρουμε ότι σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και ο παππούς και γιαγιά σε πολλές περιπτώσεις και σε κάποιες τὰ αδέλφια¹⁵⁷.

Μέχρι σήμερα, βέβαια, δεν έχει αποδειχθεί ή μακροζωία της έπιρροής των γονιων στη θρησκευτικότητα των παιδιων, όταν πια περάσουν στην ενήλικη ζωή, αλλά έχει αποδειχθεί ότι όποια κι αν είναι ή θρησκευτικότητα των γονιων, στη διάρκεια της έφηβείας αυξάνεται και ή διάθεση για την πίστη¹⁵⁸ και αντίστοιχα ή αμφιβολία για αυτήν¹⁵⁹. Για αυτό ακριβώς ο ρόλος των γονέων είναι σημαντικός. Η Φ. Ντολτό λέει «Η πνευματική άφύπνιση του παιδιου έξαρτάται από την πίστη του διδάσκοντος. Διότι δεν μεταδίδεται γνώση, μεταδίδεται βίωμα! Την ενδόμυχη έμπειρία του με τον Θεό, μεταδίδει ο γονιός δίνοντας

153. KING P. E., FURROW J. L. & ROTH N. H., The influence of families and peers on adolescent religiousness, *Journal of Psychology and Christianity* 21(2)/2002.

154. BAO W. N., WHITBECK L. B., HOYT D. R. & CONGER R. D., Perceived parental acceptance as a moderator of religious transmission among adolescent boys and girls, *Journal of Marriage and the family* 61(2)/1999.

155. ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ Σ., *Η ψυχосυναισθηματική ανάπτυξη του έφηβου*, Στο Τσιάντη Γ. & Μανωλόπουλου Σ., Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής: Θεραπευτικές προσεγγίσεις, vol. 1, χ.τ. 1989.

156. WILSON J. & SHERKAT D. E., Returning to the fold, *Journal for the Scientific Study of Religion* 33(2)/1994.

157. BOYATZIS C. J., DOLLAHITE D. & MARKS L., *The family as a context for religious and spiritual development in children and youth*, Στο Roehlkepartain, King P. E., Wagener L., Benson P. L., *Handbook of spiritual development in childhood and adolescence*, California 2006.

158. ΚΡΙΣΤΕΒΑ Τ., *Αυτή ή άπίστευτη ανάγκη για πίστη*, μτφρ. Τ. Κωνσταντίνου, Άθήνα 2011[2005], σσ. 38-41.

159. LEVENSON M. R., ALDWIN C. M. & D'MELLO M., *Religious development from adolescence to middle adulthood*, Στο Paloutzian R. F. & Park C. L., όπ.π.

τή στοργή του με τὰ καθημερινὰ λόγια του, μαζί με τὸ γάλα τοῦ στήθους»¹⁶⁰ ὅ,τι, δηλαδή καὶ ὁ ὄσιος Πορφύριος λέει στὴ συμβουλή του «Πρέπει ἡ μητέρα νὰ προσεύχεται πολὺ κατὰ τὴν περίοδο τῆς κησέως καὶ ν' ἀγαπάει τὸ ἔμβρυο, νὰ χαϊδεύει τὴν κοιλιά της, νὰ διαβάξει ψαλμούς, νὰ ψάλλει τροπάρια, νὰ ζεῖ ζωὴ ἁγία. Αὐτὸ εἶναι καὶ δική της ὠφέλεια, ἀλλὰ κάνει θυσίες καὶ γιὰ χάρη τοῦ ἐμβρύου, γιὰ νὰ γίνῃ τὸ παιδί πιὸ ἅγιο, ν' ἀποκτήσῃ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἅγιες καταβολές»¹⁶¹.

4.2 Οἱ φίλοι

Ἡ ἔρευνα σχετικὰ μετὰ τὶς ἐπιπτώσεις τῶν συνομηλίκων, κυρίως, στὴν ἐφηβικὴ θρησκευτικότητα εἶναι ἀκόμα στὰ σπάργανα καὶ τὰ ἀποτελέσματα δὲν εἶναι ἀκόμη ἐπιβεβαιωμένα. Σίγουρα, οἱ περισσότερες ἔρευνες εἶναι περιορισμένες γεωγραφικὰ καὶ θρησκευτικὰ καὶ ἔτσι δὲν μποροῦν νὰ γίνουν γενικεύσεις, παρὰ μόνο ἀναφορές.

Ἡ θρησκεία φαίνεται νὰ παίζει ρόλο στὴν ἐπιλογὴ τῶν φίλων καὶ στὴν κοινωνικὴ δικτύωση, ἰδιαίτερα στὸ χῶρο τοῦ σχολείου καὶ κυρίως στὰ μικρὰ σχολεῖα¹⁶², στὰ ὁποῖα ἡ θρησκευτικὴ ταυτότητα τῶν μαθητῶν εἶναι γνωστὴ καὶ ἀναπτύσσονται εὐκολότερα φιλίες καὶ σχέσεις¹⁶³. Ὅταν, βέβαια, δημιουργοῦνται οἱ κατάλληλες συνθήκες προσωπικῆς γνωριμίας στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τοῦ σχολείου, δείχνει ὅτι ναι μὲν οἱ παρέες καὶ οἱ ὁμάδες ἀναφορᾶς ἐπιλέγονται μετὰ βᾶση τὴν ὁμο-θρησκεία, ἀλλὰ ὑπάρχουν πιθανότητες πλήρους ἀποδοχῆς τοῦ «ἄλλου», τοῦ ἀλλόπιστου ἢ τοῦ μὴ πιστοῦ, καὶ ἀνάπτυξης σχέσεων¹⁶⁴.

160. Βλ. ΝΤΟΛΤΟ Φ. & ΣΕΒΕΡΕΝ Ζ., *Τὰ Εὐαγγέλια καὶ ἡ Πίστη: Ὁ κίνδυνος μᾶς ψυχαναλυτικῆς ματιᾶς*, μτφρ. Ἐ. Κούκη, Ἀθήνα 2002[1996], σ. 421.

161. Βλ. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 405-406.

162. COLLINS R., *Interaction Ritual Chains*. Princeton, NJ 2004. CHEADLE J.E. & SCHWADEL P., The “friendship dynamics of religion”, or “the religious dynamics of friendship”? A social network analysis of adolescents who attend small schools. *Social Science Research*, 41(5)/2012.

163. CROSNOR R., *Fitting In, Standing Out: Navigating the Social Challenges of High School to Get an Education*. New York 2011. McNEELY C. A., NONNEMAKER J. M. & BLUM R. W., Promoting school connectedness: evidence from the national longitudinal study of adolescent health. *Journal of School Health*, 72(4)/2002. LEITHWOOD K. & JANTZI D. A., review of empirical evidence about school size effects: a policy perspective. *Review of Educational Research*, 79(1)/2009.

164. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ Μ., *Ὁ Θεὸς ὁ δικός μου, ὁ δικός σου. Πολιτισμὸς, Ἐκπαίδευση, Ἐτερότητα*. Ἀθήνα 2009.

Στήν Ευρώπη, η έρευνα REDCo σε όκτώ χώρες (ή Ελλάδα δέν συμμετείχε) ανέδειξε ότι για τούς νέους, μαθητές Δευτεροβάθμιας Έκπαίδευσης, ή θρησκεία, από τή μία, δέν θεωρείται ώς ένοχλητικό θέμα συζήτησης και, από τήν άλλη, παραμένει ένα θέμα χωρίς ενδιαφέρον, κυρίως σε κάποιες χώρες. Άξιοσημείωτο είναι ότι στη Γαλλία συζητοῦν περισσότερο για θρησκευτικά θέματα όσοι δέν ακολουθοῦν μία θρησκεία και στην Όρθόδοξη Ρωσία οί θρησκευόμενοι νέοι είναι πιό θετικοί στη διαθρησκειακή έπικοινωνία¹⁶⁵.

Άπό τήν άλλη πλευρά του Άτλαντικού κάποια εύρήματα είναι άξια λόγου. Η θρησκεία αποτελεί κριτήριο για τήν ανάπτυξη στενής φιλίας στην παιδική και έφηβική ήλικία¹⁶⁶ ενώ σε μία μεγάλη μελέτη σε νέους από 7 έως 22 χρόνων τά αποτελέσματα έδειξαν ότι οί καλύτεροι παράγοντες θρησκευτικότητας στην περίοδο τής Δευτεροβάθμιας Έκπαίδευσης είναι ή έθνικότητα, ό εκκλησιασμός τών φίλων τους¹⁶⁷ και ή συζήτηση για θέματα πίστης με αυτούς¹⁶⁸. Με έρευνα σε 3000 16χρονοους Χριστιανούς ό K. Schwartz κατέληξε ότι ή ύποστήριξη σε θέματα πίστης από φίλους με τήν ίδια θρησκεία αποτέλεσε τήν πιό σημαντική έπιρροή στην πίστη τους άκόμη και σε σχέση με τήν οικογενειακή έπιρροή¹⁶⁹.

4.3 Κατηχητής-καθοδηγητής

Δέν ύπάρχουν πολλά στοιχεία για τόν παράγοντα του μη οικογενειακού καθοδηγητή. Η παραπάνω έρευνα του Schwartz, που έγινε σε χριστιανικό πλαίσιο, ανέδειξε ότι ή εκπαιδευτική σχέση με τόν κατηχητή, που στηρίζεται στην πνευματική καθοδήγηση και τήν οικειότητα, συντελεί στην πνευματική ανάπτυξη του νέου¹⁷⁰. Όπωςδήποτε, όμως, ό παράγοντας του προσώπου δέν είναι ανεξάρτητος από τό πλαίσιο. Ό χώρος τής Έκκλησίας αποδεικνύεται πιό σημα-

165. VALK P., BERTRAM - TROOST G., FRIEDERICI M. & BERAUD C., όπ.π., σσ. 428-429.

166. SMITH C. & DENTON M., όπ.π.

167. GUNNOE M. L. & MOORE K. A., Predictors of religiosity among youth aged 17-22: A longitudinal study of the National Survey of Children, *Journal for the Scientific Study of Religion* 41(4)/2002. REGNERUS M. D., SMITH C. S. & SMITH B., όπ.π.

168. SCHWARTZ K. D., BUKOWSKI W. M. & AOKI W. T., *Mentors, friends, and gurus: Peer and nonparent influences on spiritual development*, Στο Roehlkepartian, King P. E., Wagener L. & Benson P. L., *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*, California 2006.

169. SCHWARTZ K. D., Transformations in parent and friend faith support predicting adolescents' religious faith, *International Journal for the Psychology of Religion* 16(4)/2006.

170. Όπ.π.

ντικός παράγοντας σε συνδυασμό με τον κατηχητή παρά το ίδιο το πρόσωπο του κατηχητή¹⁷¹. Αυτό το εύρημα καταδεικνύει πόσο σημαντικός είναι ο ίδιος ο θεσμός. Βέβαια, στην Ελλάδα μόνο το 2,8% των νέων συμμετέχει σε θρησκευτικές-έκκλησιαστικές οργανώσεις και αυτό είναι πολύ χρήσιμο στοιχείο για την κατήχηση¹⁷². Βέβαια, δεν έχουμε στοιχεία για τη συμμετοχή εφήβων στην Κατήχηση της Εκκλησίας και άλλων θρησκειών και θρησκευτικών οργανώσεων και πολύ περισσότερο έρευνες για τους κατηχητές και τη σχέση τους με την ανάπτυξη της θρησκευτικότητας και της θρησκευτικής πίστης. Υπάρχουν, όμως, μελέτες που έρευνούν διαχρονικά το κατηχητικό έργο της Εκκλησίας και τον ρόλο του κατηχητή εξαιρώντας την έπιρροή του περισσότερο με τη ζωή του και τη βίωση όσων διδάσκει ως μέλος του σώματος της Εκκλησίας, χωρίς όμως υποστηρικτικά έρευνητικά δεδομένα¹⁷³.

4.4 Σχολείο

Δεν έχουμε έπιβεβαιωμένα στοιχεία σχέσης του σχολείου και της αύξησης ή όχι της θρησκευτικότητας και της ανάπτυξης της πίστης. Υπάρχουν, βέβαια, στοιχεία για την ανάπτυξη της θρησκευτικότητας σε θρησκευτικά σχολεία τα όποια λειτουργούν σε κάποιες χώρες του Δυτικού κόσμου, άκόμη και σε Ίσλαμικά σχολεία. Οί έρευνες που έχουν διεξαχθεί σε αυτά δείχνουν ότι προσφέρουν ένα πλαίσιο διαμόρφωσης της ταυτότητας των νέων¹⁷⁴ και της θετικής ή άρνητικής στάσης τους άπέναντι στη θρησκεία τους¹⁷⁵, όταν συνδυάζουν την άκαδημαϊκή γνώση και τη θρησκευτική ταυτόχρονα. Στίς έρευνες φαίνεται περισσότερο ή έκπαιδευση σε αυτά τα σχολεία να σχετίζεται με την ήθική διαπαιδαγώγηση των νέων παρά με την πίστη τους¹⁷⁶. Έπιπλέον, υπάρχουν, άπό την άλλη, πολλά χρήσιμα στοιχεία για τη σχέση σχολείου και θρησκευτικού γραμ-

171. TAMEIFUNA T., *Youth pastor, youth program, and their influence on adolescents' religious satisfaction and decision to stay in the church*, Ann Arbor 2008.

172. ΔΕΜΕΡΤΖΗ Ν. και συν., *Νεολαία: Ο άστάθμητος παράγοντας*, Άθήνα 2008, σ. 156.

173. ΚΟΓΚΟΥΑΗ Ι. Β., *Κατηχητική και Χριστιανική Παιδαγωγική*, Θεσσαλονίκη 1990.

174. BENSON P. L., YEAGER P. K., WOOD M. J., GUERRA M. J. & MANNO B. V., *Catholic high schools: Their impact on low-income students*, Washington 1986.

175. FRANCIS L. J., ROBBINS M., ap SION T., LEWIS C. A. & BARNES L. P., Psychological health and attitude toward Christianity among Protestant and Catholic sixth-form pupils in Northern Ireland. *Pastoral Psychology* 56(2)/2007.

176. FRANCIS L. J. & PENNY G., *Pupil Voice in Anglican Secondary Schools*, Στο Worsley H. J., *Anglican Church School Education: Moving beyond the first two hundred years*. London, New York 2013.

ματισμοῦ τῶν νέων κυρίως ἀπὸ τὸν Εὐρωπαϊκὸ χῶρο¹⁷⁷ μὰ καὶ ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσις ἔχει ἐπιδείξει ἰσχυρὸ ἐνδιαφέρον, μετὰ τὸ 2001, γιὰ τὰ θέματα τῆς Θρησκευτικῆς Ἐκπαίδευσης¹⁷⁸. Διαφαίνεται, δηλαδή, ὅτι τὸ σχολεῖο δὲν βοηθᾷ στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἀλλὰ συντελεῖ στὴ θρησκευτικὴ γνώση, πρωτίτως, μὲ ἐκπαιδευτικοὺς σκοποὺς καὶ στὴν καλλιέργεια δεξιοτήτων καὶ στάσεων, πὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν πλεονεκτήματα σὲ μία καλὰ ὁργανωμένη καὶ ἐμπνευσμένη Κατήχησις τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ σχολεῖο ρωτᾷ, «Τί ἔμαθες γιὰ τὴ ζωὴ σου ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ;», ἐνῶ τὸ κατηχητικὸ ρωτᾷ, «Θέλεις νὰ γίνεις μαθητὴς τοῦ Χριστοῦ καί, ἂν ναί, τί πρακτικὲς ἀλλαγὲς ἐπιφέρει στὴ ζωὴ σου αὐτὴ ἡ ἐπιλογή;»¹⁷⁹.

Τέλος, σὲ ἑλληνικὴ ἔρευνα σὲ νέους 15 ἕως 23 χρόνων, ἀναφέρεται ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τὸ σχολεῖο ἀποτελεῖ κύρια πηγὴ πληροφόρησης γιὰ τὴ θρησκεία τους¹⁸⁰ καὶ αὐτὸ τονίζει ἀκόμη περισσότερο τὴ βαρῦτητα πὺ ἔχει τὸ σχολεῖο στὴν ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ νεαροῦ ἐφήβου. Τὸ σχολεῖο μπορεῖ νὰ δημιουργήσει ἕνα πλαίσιο, γιὰ νὰ αὐξηθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θρησκεία τοῦ καθενός, ἀλλὰ ὄχι νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ θρησκευτικὴ πίστις. Τὸ τελευταῖο μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται καὶ σὲ ἔρευνες, πὺ ἀφοροῦν ἐφήβους ἄνω τῶν 15 χρόνων¹⁸¹.

4.5 Ἐκκλησία καὶ κοινωνικό/πολιτισμικὸ περιβάλλον

Συμπερασματικά, οἱ παράγοντες πὺ συντελοῦν στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστεως ἐντάσσονται σὲ γενικότερο πλαίσιο τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ἔθνους καὶ τῆς διαφορετικότητας σὲ ὅποιο κάθε πρόσωπο καὶ ὁμάδα ζεῖ, ὅπως διάφορες ἐπιστῆμες ἔχουν μελετήσει, σύμφωνα καὶ μὲ τὸ παρὸν ἄρθρο. Βέβαια, γνωρίζουμε περισσότερα γιὰ τὰ συστήματα πὺ ἐπηρεάζουν

177. VALK P. καὶ συν., ὄπ.π. JACKSON R., MIEDEMA S., WEISSE W. & WILLAIME J.-P., *Religion and Education in Europe: Developments, Contexts and Debates*, Munster 2007.

178. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑΣ - ΛΙΑΓΚΗΣ Μ., *Compulsory Religious Education: A Justification Based on European Experience*, Στὸ C. A. Shoniregun & G. A. Akmayeva, Ireland International Conference on Education, 2012 Proceedings, Dublin 2012.

179. GROOME T. H., *Will there be Faith? A new vision for educating and growing disciples*, New York 2011, σ. 274.

180. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ Μ., *Ἐκπαίδευση, Θρησκεία, Μετανάστες: Ἐρευνα γιὰ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς στάσεις τῶν νέων τῆς Ἑλλάδας*, Στὸ Π. Γεωργογιάννη, & Β. Μπάρου, Διαπολιτισμικὴ Ἐκπαίδευση. Μετανάστευση-Διαχείριση Συγκρούσεων καὶ Παιδαγωγικὴ Δημοκρατία (Vol. II, σσ. 181-192), Πάτρα & Βόλος 2011.

181. ΚΑΛΛΙΠΕΡΗ Π. Α., Προοίμιο μᾶς εἰσαγωγῆς στὴν Ποιμαντικὴ τῆς νεότητος. *Θεολογία*, 81(2)/2010.

τις διαδικασίες, αλλά πολύ λίγα για τις ίδιες. Αξίζει, να γίνει στο σημείο αυτό μία σύντομη αναφορά στον ρόλο της Έκκλησίας και της ένορίας, αν και δεν υπάρχουν έρευνες στην Ελλάδα και στον Ορθόδοξο κόσμο.

Ο Erikson σημείωσε ότι οι θρησκευτικοί θεσμοί είναι πολύ σημαντικοί παράγοντες στη διαμόρφωση της κοινωνικοϊστορικής και πολιτιστικής βάσης διαμόρφωσης της ταυτότητας. Η θρησκεία συντελεί στην ανάπτυξη δέσμευσης και άφοσίωσης, κάτι που είναι απαραίτητο, τουλάχιστον στην περίοδο της έφηβείας¹⁸². Αυτό ίσως επιβεβαιώνεται στις ομάδες παιδιών που συνήθως εκκλησιάζονται και αυτά δεν είναι τόσα λίγα, σύμφωνα με έρευνες, που παρατίθενται παρακάτω. Όμως δε γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για τις δυναμικές που συντελούνται μεταξύ μηχανισμών, που περιλαμβάνουν κοινωνικές σχέσεις, ταυτοτικά ζητήματα, ανάπτυξη δεξιοτήτων και πολύ περισσότερο θέματα που άφορουν τη σχέση προσώπου και Θεού.

Αμερικανοί, πάντως, θεωρητικοποίησαν με βάση τις υπάρχουσες έρευνες τους τρόπους που οι θρησκευτικοί θεσμοί μπορούν να επηρεάσουν θετικά και δομικά την ανάπτυξη των παιδιών και των νέων: α) προσφέροντας τις πηγές για τη διαμόρφωση του ήθους και της θέσης τους στον κόσμο (για παράδειγμα στοχεύοντας στη συμφιλίωση με τον άλλον ή διδάσκοντας την αξία του σώματος, όπως και της ψυχής στον όλο άνθρωπο), λατρευτικές εμπειρίες (Θεία Λειτουργία) και το κατάλληλο πλαίσιο συμβουλευτικής υποστήριξης (Μετανοία), β) προσφέροντας ευκαιρίες να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους (για παράδειγμα τη συνεργατικότητα, τον διάλογο κ.ά.) και τις γνώσεις τους για τον πολιτισμό, που θα βοηθήσουν στην ανάπτυξή τους (γιορτές) και γ) παρέχοντας και παράγοντας το κοινωνικό κεφάλαιο (social capital) με τη διαμόρφωση κοινωνικών δεσμών μεταξύ διαφορετικών ηλικιών υποκειμένων, χωρίς γονεϊκή παρέμβαση, αλλά με τη συμμετοχή άλλων προσώπων (π.χ. καθηγητής) από την ευρύτερη κοινωνία και τις κοινότητες¹⁸³. Υπάρχουν και στον ελληνικό χώρο ανάλογες διαπιστώσεις, τις οποίες είναι καλό να λαμβάνει υπόψη κάθε σχεδιασμός κατήχησης και συναντήσεων στο πλαίσιο της ένορίας¹⁸⁴. Όπωςδήποτε,

182. ERIKSON E., *Childhood and Society*, New York, London 1993 [1950]. ERIKSON E. H., *Insight and responsibility*, New York 1964. ERIKSON E., *Identity: Youth and Crisis*, New York, London 1994 [1968]. ΚΡΙΣΤΕΒΑ Τ., *όπ.π.*

183. SMITH C., Theorizing religious effects among American adolescents, *Journal for the Scientific Study of Religion* 42(1)/2003.

184. ΘΕΡΜΟΥ Π. Β., *Ταραγμένη άνοιξη*, Αθήνα 2008 & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Έκκλησία και Νέοι χωρίς*

όμως, είναι σημαντικό να διερευνηθεί πώς ο πολιτισμός επηρεάζει τον ρόλο των θρησκειών στην ανάπτυξη των εφήβων σε πλαίσια διεπιστημονικά, στα όποια εμπλέκονται ή ψυχολογία της θρησκείας, ή αναπτυξιακή ψυχολογία¹⁸⁵, αλλά και οι πολιτισμικές, κοινωνικές και θεολογικές σπουδές¹⁸⁶.

5. Νέοι και θρησκεία στην Ελλάδα

Σε έρευνα που έγινε από το 2006 έως το 2010, με τη μέθοδο των ήμιδομημένων συνεδριάσεων σε focus groups, σε 356 νέους, (159 (44,6%) άνδρες και 197 (55,3 %) γυναίκες) από όλη την Ελλάδα, προέκυψαν ενδιαφέροντα στοιχεία, που σε συνάρτηση με άλλες έρευνες, φωτίζουν καταληκτικά όσα προηγούνται και βοηθούν σε ένα αναστοχασμό και έναρξη μία συζήτησης, που κλείνει το παρόν πόνημα.

Τα εύρηματα διαγράφουν ότι οι νέοι θρησκευούν, αλλά δεν πιστεύουν. Μεγαλωμένοι σε μία νεωτερική κοινωνία με ποικίλα καθοριστικά χαρακτηριστικά, που τονίζουν τις ιδιαιτερότητές της, κομίζουν και αυτοί ως μέρος της ένα φαινόμενο, που προφανώς αντιπροσωπεύει το γενικότερο σύνολο. Η θρησκεία αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο της συλλογικής και προσωπικής ταυτότητας του καθένα και συνδυάζεται ιδιαίτερα με τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας. Έτσι, έκλαμβάνουν την έννοια του «είμαι Χριστιανός Όρθόδοξος». Ός ένα στοιχείο που καθορίζει και συμπληρώνει άρρηκτα την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων. «Έλληνίδα είμαι. Χριστιανή γεννήθηκα», λέει μία φοιτήτρια. «Δεν με ρώτησαν, με βάπτισαν. Όρθόδοξος θεωρούμαι. Τι κι αν δεν πηγαίνω στην Εκκλησία; Πιστεύω στον Θεό», όμολογεί ένας άλλος φοιτητής, 20 χρονών. «Δεν πιστεύω φυσικά σε παραμύθια. Ό Θεός δημιούργησε τον κόσμο, έστειλε τον Χρι-

¹⁸⁵ Αερόσακο, Αθήνα 2006. ΑΥΓΟΥΣΤΙΔΗ Π. Α., *Ποιμένες και Θεραπευτής: Ζητήματα ψυχολογίας και ποιμαντικής πρακτικής*, Αθήνα 1999 & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Γόνιμες Συγκρούσεις*, Αθήνα 2008. ΚΟΥΦΟΠΙΑΝΝΗ - ΚΑΡΚΑΝΙΑ Π., *Η συμβουλευτική ψυχολογία στη χριστιανική αγωγή*, Αθήνα 2001. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., *Κατήχηση και Παιδεία: Μελετήματα Θερησκευτικής Αγωγής*, Αθήνα 2003. ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. Β., όπ.λ. ΡΕΡΑΚΗ Η. Μ., *Σύγχρονη Διδακτική των Θερησκευτικών*, Θεσσαλονίκη 2007.

185. SAROGLOY V., Adolescents' Social Development and the Role of Religion. Στο G. Trommsdorf, & X. Chen (Έπιμ.), *Values, Religion, and Culture in Adolescent Development. Coherence at the Detriment of Openness* (σσ. 391-423), New York 2012.

186. SAROGLOY V., *Religion, Personality, and Social Behavior*. New York 2014. BORNSTEIN M. H., *Handbook of cultural developmental science*. New York 2010.

στό, με τὸν κρίνο καὶ τέτοια. Ἀλλὰ Ὁρθόδοξος Χριστιανὸς εἶμαι, ἀφοῦ γεννήθηκα Ἑλληνας. Καὶ εἶμαι ὑπερήφανος γιὰ αὐτό», ἀναφέρει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἓνας τελειόφοιτος τοῦ Λυκείου. Αὐτὲς εἶναι κάποιες ἀπόψεις, πού φωτίζουν τὸ πῶς ἀντιλαμβάνονται τὴ θρησκευτικὴ ταυτότητά τους καὶ πῶς αὐτὴν τὴ συγγέουν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἔθνους. Δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη, πού ἱστορικά ἐξυπηρέτησε ἀμφοτέρους ἅμα τῇ γενέσει της.

Λεπτομερέστερα, ὑπάρχουν κάποια ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικὰ τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστεως τῶν νέων πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῶν εὐρημάτων τῆς ἔρευνας. Ἀπὸ τοὺς συμμετέχοντες 9 στοὺς 10 δηλώνουν αὐθόρμητα ὅτι εἶναι Χριστιανοὶ Ὁρθόδοξοι. Αὐτοὶ ἔχουν ἀρκετὰ ἕως πολὺ θετικὴ ἀποψη γιὰ τὴν Ἐκκλησία, ὡς θεσμό, (69%) καὶ ἀρκετὰ ἕως πολὺ ἀρνητικὴ ἀποψη γιὰ τὴν ἱεραρχία (ἐπίσκοποι, ἱερεῖς) τῆς Ἐκκλησίας (72%). Οἱ ἀπαντήσεις ἔγιναν πιὸ ἀρνητικὲς μετὰ τὴν ἀνάδυση τοῦ σκανδάλου τοῦ Βατοπαιδίου. Τὴν ἴδια ὥρα ἡ θρησκεία διαδραματίζει ἀρκετὰ ἕως πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὴ ζωὴ τῶν 8 ἀπὸ τοὺς 10 νέων. Δὲ θεωροῦν τὸν ἑαυτό τους θρησκο (55%), διότι προσδίδουν μίαν ἀρνητικὴ ἔννοια στὴ λέξη «θρησκο». Στὴν ἐρώτηση, ὅμως, «ἀν ἀκολουθεῖτε πιστὰ ὅσα ὀρίζει ἡ θρησκεία σας;», ἀπάντησαν οἱ 7 στοὺς 10 ἀρκετὰ ἕως πολὺ. Δὲν φαίνεται σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση νὰ ἀντιλαμβάνονται τὴ διαφορὰ μεταξὺ θρήσκου καὶ θρησκόληπτου. Στὸ παρὸν θὰ χαρακτηρίζονται θρησκοὶ καὶ ὡς τέτοιοι νηστεύουν, τουλάχιστον δυὸ φορὲς τὸ χρόνο, καὶ οἱ 6 στοὺς 10 προσεύχονται κάθε μέρα. Ὅταν τοὺς ζητήθηκε νὰ ἀναφέρουν ἐλεύθερα κάποιους λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους νηστεύουν ἀνέφεραν ἱεραρχικά: α) τὸ ἐπιβάλλουν οἱ γονεῖς, β) τὸ κάνω ἀπὸ συνήθεια, γ) τὸ ἐπιβάλλει ἡ θρησκεία, δ) κάνω ἀποτοξίνωση ε) δὲν ξέρω γιὰτί τὸ κάνω. Ἀκόμη, ἀπὸ ὄσους δηλώνουν Χριστιανοὶ Ὁρθόδοξοι, τὸ 25% ἐκκλησιάζεται τουλάχιστον μίαν φορὰ τὸ μῆνα, τὸ 1% κάθε Κυριακὴ, τὸ 45% τουλάχιστον δυὸ φορὲς τὸ χρόνο, τὸ 15% τουλάχιστον μίαν φορὰ τὸ τρίμηνο καὶ τὸ 10% ποτέ. Στὸν ἐκκλησιασμό δὲν περιλαμβάνονται οἱ ἐπισκέψεις στὴν Ἐκκλησία γιὰ τὰ μυστήρια τοῦ Γάμου, τῆς Βάπτισης κ.λπ. καὶ αὐτὸ διευκρινίστηκε ἐξαρχῆς. Ἄξιο ἐπισήμανσης εἶναι τὸ ὅτι 1 στοὺς 10 δὲν ἐκκλησιάζεται τελικὰ οὔτε μίαν φορὰ τὸ χρόνο. Παράδοξο, ὅμως, εἶναι γιὰ τὴν ἐκκοσμηκευμένη ἐλληνικὴ κοινωνία, ὅτι τὸ 25% ἐκκλησιάζεται συχνά, κάθε μῆνα δηλαδή. Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἐκκλησιάζονται αὐτοὶ (τὸ 26% δηλαδή) εἶναι: α) ἡ συνήθεια, β) ἡ οἰκογένεια, γ) ἡ εὐμένεια τοῦ Θεοῦ. Ἡ πίστη, πάλι, φαίνεται ὅτι εἶναι κάτι διαφοροῦμένο γιὰ τὸ σύνολο τῶν θρησκευόντων νέων. Ἐνῶ εἶναι Χριστιανοί, οἱ 6 στοὺς 10 δὲν πιστεύουν στὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ἢ στὴν ἐνανθρώπησή του ἢ στὴ Δευτέρα Παρουσία καὶ οἱ 4 στοὺς

10 δὲν πιστεύουν στὰ θαύματα. Τὰ ἴδια ποσοστὰ καταγράφονται καὶ σὲ ἄλλη ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα¹⁸⁷. Τότε ἀναρωτιέται κανεὶς πῶς εἶναι Χριστιανοί; Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπάντηση ἑνὸς μαθητῆ στὴ Θεσσαλονίκη: «Οἱ γονεῖς μου, οἱ συγγενεῖς μου, στὸ σχολεῖο, ἔτσι μᾶς μάθανε, σὲ ὅλη τὴ ζωὴ μας κάνουμε τὸ σταυρό μας, λέμε τὸ Πάτερ ἡμῶν, ἀνάβουμε τὸ κερί μας καὶ λέμε Θεέ μου βοήθησέ μας. Τώρα ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εἶναι δημιουργήματα γιὰ νὰ νιώθουμε καλά. Μπορῶ καὶ ἐγὼ νὰ βγῶ καὶ νὰ πῶ πὼς εἶδα μία εἰκόνα νὰ κλαίει ἢ νὰ βγάλω ἕνα εὐαγγέλιο, δῆθεν τοῦ μαθητῆ τοῦ Χριστοῦ καὶ παρόμοια. Μήπως δὲν βγαίνουν κάθε τρεῖς καὶ λίγο τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου, τοῦ Ἰούδα καὶ τοῦ Θωμᾶ. Πίσω ἀπ' ὅλα κρύβεται ὁ ἄνθρωπος καὶ διάφορες συνωμοσίες. Ὁ Θεὸς εἶναι ὑπεράνω ὅλων. Αὐτὸ εἶναι Ὁρθοδοξία στὴν Ἑλλάδα. Μὲ αὐτὴν προοδεύσαμε καὶ μὲ αὐτὴ τὴν πίστη γίναμε πάλι κράτος». Μία ἄλλη ἔρευνα τοῦ Νίκου Δεμερτζῆ διαπιστώνει ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν νέων «δείχνει τὴν ἀνάγκη νὰ πιστεῦει»¹⁸⁸. Ἡ ἑξατομικευμένη πίστη δὲν ὀδηγεῖ ἀπαραίτητα τοὺς νέους στὴν Ἐκκλησία, ἔστω κι ἂν εἰσέρχεται στὸν Ναό, τὴν Κυριακὴ ἢ ὅποτε ἄλλοτε. Δὲν ὑπάρχει ἡ σχέση, δὲν ὑπάρχει Ἐκκλησία¹⁸⁹. Οὐσιαστικὰ ἐπιβεβαιώνεται τὸ αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴ θρησκεία καὶ ὄχι ἡ ἀνάπτυξη τῆς πίστεως.

Τέλος, ἐπιχειρήθηκε νὰ ἀναλυθοῦν οἱ αἰτίες ποὺ δὲν ἐκκλησιάζεται τὸ 60% τῶν νέων, ἀναζητώντας τὴ σκιαγράφηση μιᾶς κριτικῆς πέρα ἀπὸ τὴ συνήθη, περὶ σκανδάλων, ὑποκρισίας τῶν ἱερέων, ὑποκρισίας τῶν πιστῶν, ἀπάτης ποὺ ἀντιλήφθηκαν (αὐτὰ ἀναφέρονται πρῶτιστα). Σὲ αὐτὴ τὴν κριτικὴ βοήθησε καὶ μία μελέτη περίπτωσης ποὺ πραγματοποιήθηκε τὴ σχολικὴ χρονιά 2009-10, μὲ τὶς τάξεις τῆς Α' καὶ Β' Λυκείου τοῦ 1ου Γενικοῦ Λυκείου Νέου Ἡρακλείου Ἀττικῆς. Ἡ γενικότερη ἔρευνα ἀπέδωσε ἕνα προβληματισμὸ ποὺ ἀφοροῦσε στὴ γλώσσα τῆς λατρευτικῆς πράξης τῆς Ἐκκλησίας, στὸ τυπικὸ τῆς λατρευτικῆς ζωῆς, στὸ ζωντάνεμα τῆς ἐνοριακῆς ζωῆς καὶ στὴν πρόκληση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν νέων. Μὲ βάση αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα πραγματοποιήθηκαν δυὸ ἐκπαιδευτικὲς δράσεις στὸ πλαίσιο τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν, μὲ τρίμηνη διάρκεια, ἀπὸ τὶς ὁποῖες συνάγεται ὅτι ἐνῶ ἡ πλειοψηφία τῶν νέων (84%) ἐπιθυμοῦν νὰ ἀκοῦν κάποια μέρη τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ ἄλλων ἀκολουθιῶν στὴ Νέα Ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ νὰ ἀλλάξει ἡ ὥρα τῆς Θείας Λειτουργίας

187. ΔΕΜΕΡΤΖΗ Ν. καὶ Συν., ὅ.π.π.

188. Ὅ.π.π., σ. 119.

189. ΚΑΛΛΙΓΕΡΗ π., Προοίμιο μιᾶς εἰσαγωγῆς στὴν Ποιμαντικὴ τῆς νεότητος, *Θεολογία* 81(2)/2010.

την Κυριακή (72%), ή συντριπτική πλειονότητα τών ίδιων νέων δηλώνει ότι ακόμη κι αν γινόταν οι δυο παραπάνω αλλαγές δεν θα άλλαζε τη συχνότητα εκκλησιασμού της (90%). Βέβαια, δεν είναι γνωστό τί επίδραση θα έχουν αυτές οι αλλαγές στον ψυχισμό και τις στάσεις τών νέων κι έτσι δεν είναι δυνατή ή εξαγωγή ασφαλούς συμπεράσματος. Επιπλέον, πάρα πολλοί νέοι (8 στους 10) θεωρούν ότι πρέπει να επέλθει ένα είδος διαχωρισμού της Έκκλησίας από το κράτος και οι πολλοί (6 από τους 10) θεωρούν ότι αυτό θα κάνει καλό στην Έκκλησία. Λέει ένας μαθητής της Β΄ Λυκείου: «Η Έκκλησία πρέπει να διαχωριστεί από το κράτος για να αποκτήσει πάλι το θρησκευτικό χαρακτήρα της και να πάψει να παρεμβαίνει σε θέματα της πολιτείας. Η Έκκλησία πρέπει να είναι ουδέτερη και ανεξάρτητη από τα πολιτικά πιστεύω. Παράλληλα πρέπει να απαλλαχτεί από κάθε είδους προκαταλήψεις ώστε να έρθει πιο κοντά στους πιστούς. Αυτό θα συμβεί γιατί η Έκκλησία δεν είναι ιδεολογία αλλά μία θεανθρώπινη πίστη όπου μετέχουν όσοι πιστεύουν ότι μπορούν να ένωθούν με το Θεό. Έτσι, η Έκκλησία θα αποκτήσει ξανά τον πραγματικό της ρόλο, μακριά από τις πολιτικές και τη λειτουργία του κράτους». Από τις ίδιες εργασίες συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι περισσότεροι (8 στους 10) συνδυάζουν την Έκκλησία με το έθνος, ως στοιχεία που αλληλοσυμπληρώνουν την ταυτότητα τών Ελλήνων. Αναφέρει χαρακτηριστικά μία μαθήτρια της Β΄ Λυκείου: «Η Πολιτεία είναι ικανή να έπωμιστεί τον έθνικό ρόλο που έχει σήμερα ή Έκκλησία και να τον μεταφέρει σε άλλους κοσμικούς θεσμούς και να μη χρειάζεται πλέον να τους διακονεί, ακόμα και εν μέρει ή Έκκλησία;»¹⁹⁰.

6. Συμπεράσματα-Συζήτηση

Η έπιστημονική κοινότητα κομίζει αρκετά εύρηματα για τον τρόπο που γεννάνται και αναπτύσσεται ή θρησκευτική πίστη. Η ανάλυση της σημαντικότητας του πλαισίου που θα δημιουργηθεί από ποικίλους παράγοντες και πρόσωπα για την εξέλιξη της έμφυτης πνευματικότητας κάθε ανθρώπου οδηγεί στη διαπίστωση ότι ο σχεδιασμός και οι έπιλογές στην άγωγή ενός παιδιού πρωταρχικά από την οικογένεια διαδραματίζει τον σημαντικότερο ρόλο. Από τις έρευνες φαίνεται ότι ή θρησκευτικότητα αναπτύσσεται στο οικογενειακό πλαίσιο

190. Βλ. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ Μ., *Έκπαίδευση, Θρησκεία, Μετανάστες: Έρευνα για τις αντίληψεις και τις στάσεις τών νέων της Ελλάδας*, ό.π.

καὶ ἀντίστοιχα στὴ θρησκευτικὴ κοινότητα στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ οἰκογένεια. Ἐπιπλέον, ἡ ὑγιὴς θρησκευτικότητα φαίνεται νὰ ἔχει πολλὰ καὶ ποικίλες θετικές ἐπιδράσεις στὰ πρόσωπα καὶ κατ' ἐπέκταση στὶς κοινωνικὲς ὁμάδες. Στὴν ὑγιὴ θρησκευτικότητα καὶ τὴν πίστη, πάλι, τὸν πρῶτο ρόλο ἔχει τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον, ἀλλὰ ἐπιπρόσθετα ἐπιδροῦν θέματα γνωσιακῆς ἀνάπτυξης καὶ σχέσεων μὲ ἕτερα πρόσωπα (π.χ. κατηχητής, φίλοι). Τὸ σχολεῖο, τέλος, φαίνεται νὰ παίζει σημαντικότερο ρόλο στὴν καλλιέργεια στάσεων ἀπέναντι στὶς θρησκείες καὶ στὴν θρησκευτικότητα γενικότερα καὶ γιὰ αὐτὸ λαμβάνεται ὑπόψη ὡς ἐπικουρικὸς παράγοντας τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστεως, ἀλλὰ ἀρκετὰ ἀξιοσημείωτος στὰ θέματα ταυτότητας.

Ἡ παιδαγωγικὴ προσέγγιση τῆς ἀνάπτυξης τῆς θρησκευτικότητας μὲ βάση τὶς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις, πού ἀναφέρθηκαν, καὶ ἡ παρακολούθηση τῶν ἐξελίξεων μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὸν σχεδιασμὸ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων. Εἰδικοὶ μποροῦν νὰ προχωρήσουν σὲ μελέτες καὶ προτάσεις ὥστε νὰ βοηθηθεῖ ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ ἐνορία πού θέλει νὰ ποιμάνει τὰ παιδιὰ της. Πανεπιστήμιο καὶ Ἐρευνητικὰ Κέντρα μποροῦν σὲ συνεργασία μὲ τοὺς θρησκευτικοὺς θεσμοὺς νὰ ἐρευνήσουν ἐνδελεχῶς καὶ μὲ ἐπιστημονικὸ τρόπο, νὰ μελετήσουν προτάσεις καὶ ἐναλλακτικὲς καὶ νὰ παράγουν πλούσιο ἔργο καὶ ὑλικὸ χρῆσιμο στὴ διαπαιδαγώγηση τῶν νέων, ἀλλὰ καὶ στὴν παιδεία τῶν ἐνηλίκων. Ὑπάρχει τὸ ἐρευνητικὸ δυναμικὸ καὶ οἱ δυνατότητες νὰ σχεδιαστοῦν προγράμματα μὲ αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ μὲ βάση ὅλο τὸν προβληματισμὸ, πού προηγήθηκε. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἔχει καταγραφεῖ ἡ θετικὴ ἐπίδραση τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστεως, ἡ καλλιέργειά τους, σήμερα, ἀποδεικνύεται πολὺ δύσκολο ἔργο. Κλείνοντας, εἶναι, βέβαια, τολμηρὸ, ἀλλὰ καὶ προκλητικὸ συνάμα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὁ ὅσιος Πορφύριος ὁ Καυσοκαλυβίτης, ἀπευθυνόμενος σὲ ἐκπαιδευτικούς¹⁹¹, ἔχει στὸ νοῦ του μιὰ ἀπάντηση, πού μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει κλειδί στὸν τρόπο προσέγγισης τῶν σημερινῶν νέων καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τους. Ὁ ὅσιος μᾶς προσφέρει ἕνα παράδειγμα μεταμοντέρνας διδακτικῆς μεθόδου, πού τώρα εἰσηγοῦμαστε στὰ πανεπιστημιακὰ ἔδρανα καὶ δοκιμάζεται στὰ σχολεῖα: *στὰ παιδιὰ νὰ μὴ λέτε πολλὰ γιὰ τὸν Χριστό, γιὰ τὸν Θεό, ἀλλὰ νὰ προσεύχεσθε στὸν Θεὸ γιὰ τὰ παιδιὰ... Τὴν πρώτη ἡμέρα πού θὰ μπεῖτε στὴν τάξη, νὰ μὴν κάνετε μάθημα. Νὰ τοὺς μιλήσετε ὥραϊα. Μία-μία τὶς λέξεις. Νὰ φερωθεῖτε μὲ ἀγάπη στὰ παιδιὰ. Στὴν ἀοχὴ νὰ μὴν*

191. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 424-425.

τούς μιλήσετε καθόλου περί Θεοῦ, οὔτε περί ψυχῆς. Ἄλλη φορά αὐτά, ἀργότερα. Τὴν ἡμέρα, ὅμως, πὺν θὰ τὺς μιλήσετε γιὰ τὸν Θεό, θὰ προετοιμασεῖτε καλὰ καὶ θὰ τὺς πείτε:

- Ὑπάρχει ἓνα θέμα, γιὰ τὸ ὁποῖο πολλοὶ ἀμφιβάλλουν. Εἶναι τὸ θέμα «Θεός».